

TÜRK-İSLAM DÜNYASININ GEÇ DÖNEMLERİNDE TIP KÜLTÜRÜ VE ÇALIŞMALARI

Medical Culture and Works in the Last Terms of the Turkish-Islamic World

*Abdulhalik BAKIR**

Öz

Bu çalışma, Ortaçağ Türk-İslam Dünyasının olgunluk evresinin geç dönemlerinde kurulan Anadolu Selçuklu, Artuklu, Musul ve Erbil Atabekleri ve Eyyûbî devletlerinde büyük bir gelişme gösteren tababet kültürü ve çalışmalarını kapsamaktadır. Ortaçağ Türk-İslam dünyasının olgunluk evresinin erken döneminde olduğu gibi, bu dönemde de hastanelerde hem hastaları tedavi etmeye çalışan hem de tıp tahsili yapan öğrencilere hocalık yapan bilgili ve yetenekli tabiplerin çığır açtıklarını görmek mümkündür. Dirayetli hükümdarların tabaveti ve tabipleri maddî ve manevî yönden desteklemeleri yanında bu evrede İslam dünyasını kısılcı altına alan Haçlı ve Moğol saldırılarının da etkisiyle tıp sektörüne ilgi ve ihtiyaç bir hayli artmış; sonuçta sağlık eğitimi ve öğretiminde ve tababetin pratik alanında gözle görülür sıçramalar kaydedilmiştir. Ayrıca bu dönemde Avrupa ile Türk-İslam dünyası arasında bütün bilimlerde olduğu gibi tababet bilimi ve çalışmalarında da bilgi alış veriş ve transferi gerçekleşmiştir. Ancak bu bilgi ve beceri transferinin daha ziyade Doğudan Batıya yönelik bir seyir takip ettiği gözlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türk-İslam Dünyası, tabip, tababet, sağlık eğitimi, Avrupa.

Abstract

This study involves medicine culture and studies developing enormously in the times of Anatolian Seljuk state, Artuquids, Mosul

* Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Öğretim Üyesi.

and Erbil Atabegs founded in the evolvement era of Medieval Turk-Islam World. As was in the earlier period of Medieval Turk-Islam World, the number of learned and talented physicians both trying to treat patience and educating the students highly increased in this period. In addition to the supporting financially and morally of medicine and physicians by astute rulers, in this period the need and interest to medicine increased by the attacks of Crusaders and Mongols pressuring the Islamic World. Consequently, a noticeable increase in the medical education was seen in this period. Besides, an information exchange and transfer in the medical science between Europe and Turk-Islam world took place. It is observed that this information exchange and transfer in the medical science had followed a course from East to West.

Keywords: Turk-Islam World, Physician, Art of Medicine, Health Education, Europe.

Giriş

Geç ortaçağlara gelmeden önce Eskiçağ, Antikçağ ve Erken ortaçağlarda tababet kültürü ve çalışmalarında önemli gelişmeler meydana gelmiştir¹. Ortaçağ Türk-İslam Dünyasının ikinci olgunluk evresinde kurulan ve XIII. yüzyılın sonlarına kadar devam eden Artuklular², Anadolu Selçukluları³, Atabekler⁴ ve Eyyûbîlerin⁵

¹ Bu alanlarla ilgili çalışmalarımız için bkz. Abdulhalik Bakır, Eskiçağda Tababet Kültürü ve Çalışmaları, *Cappadocia Journal of History and Sosyal Sciences*, Vol. 8, April-2017, p. 21-45; Abdulhalik Bakır, Eskiçağda Sağlık Kurumları, Tabipler ve Eserleri, *Cappadocia Journal of History and Sosyal Sciences*, Vol. 10, April-2018, p. 1-35; Abdulhalik Bakır, Pınar Ülgen, Bizans'ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Cappadocia Journal of History and Sosyal Sciences*, Vol. 9, October-2017, p. 15-39; Abdulhalik Bakır, Erken Ortaçağlarda Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları, *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, (ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek), İstanbul, 2016, s. 305-352; Abdulhalik Bakır, Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Bornova-İzmir, Cilt: XXXI/1, 2016, s. 35-76; Abdulhalik Bakır, Ahmet Altungök, İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpur Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri), *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (Sema)*, Yıl: 2017, Cilt: 2, Sayı: 2, Konya, 2017, s. 53-96

² İbnü'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Amid*, Artuklular Kısmı (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992, s. 133. Ayrıca bkz. Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul Şehri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2004, s. 147-148.

³ Bkz. Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yay: Ali Öngül), İzmir, 2001, s. 57-80; Osman Turan, *Türkiye*

dönemlerinde tıpkı Ortaçağ Türk-İslam dünyasının birinci olgunluk evresinde olduğu gibi, tababet kültürü ve çalışmaları daha da büyük bir ivme kazanmıştır. Bu evrede Türk-İslam dünyası iki yıkıcı kasırga ile karşılaşmış ve dönemin sonuna kadar da bu olağanüstü durumla mücadele etmek zorunda bırakılmıştır. Bunlardan birisi Avrupa'nın kalbinden hareket eden ve dokuz dalga halinde Müslümanların topraklarına doğru yönelen Haçlı seferleridir. Diğeri ise Abbasî halifelığının merkezi olan Bağdat'ın işgali ve tahrip edilmesi, arkasından da Atabeklerin hâkim olduğu Musul'un, sonra da Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerinin ele geçirilmesi ve Anadolu Selçuklularının vassal bir devlet haline gelmesi sonucunu doğuran Moğol sardırılarıdır. Bu evrede mamur şehirler talan edilmiş, halkları göçe zorlanmış, kütüphaneler yakılmış ve uygarlığın birer abidesi olan mimari eserler büyük bir tahribata uğramıştır. Ancak bütün bu yıkıma rağmen Türk-İslam dünyasında diğer fen bilimleri yanında tababet kültürü ve çalışmalarında gözle görülür bir canlılık ve gelişme kaydedildiği gözlenmektedir. Bu dönemde inşa edilen sağlık kurumları, tababet alanında çalışan ve eser veren tabip ve sağlık sektöründe çalışan personel sayısı, teşhis ve tedavi yöntemleri ve eczacılık alanında kaydedilen gelişmeler hayret verici düzeydedir.

Bu çalışmamızda ele alınan konuları şöyle sıralamak mümkündür: Giriş, Anadolu Selçukluları Döneminde Tababet, Artuklular Döneminde Tababet, Atabekler Döneminde Tababet, Eyyûbîler Döneminde Tababet, Sonuç ve değerlendirmeler, Kaynaklar, Resimler.

I. Anadolu Selçukluları Zamanında Tababet

Türklerin Anadolu'ya geliş tarihi genel olarak XI. yüzyıl olarak kabul edilmiştir. Anadolu'nun ismi o dönemlerde Rum diyarı olarak bilinmekte ve bu şekilde kullanılmakta idi. Bunun en güzel örneği

Selçuklular hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1988, s. 50-55; Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul, 1993, s. 122.

⁴ Said ed-Devecî, *Tarihu'l-Mevsil*, c. I, Bağdat, 1982, s. 439.

⁵ Beybers el-Mansûrî, *Muhtârul-Ahbâr-Tarihu'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devletü'l-Memâlik el-Bahriyye Hatta Seneti 702 Hicriyye*, (Thk. Abdulhamîd Salih Hamdân), Kahire, 1993, s. 3-133; Abdulmun'im Mâcid, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye fi Tarih Mısır el-İslâmiyye, et-Tarih es-Siyâsi (H. 567-648/M. 1171-1350)*, Kahire, 1997, s. 7-169; el-Mekîn Cercis b. el-'Amîd, *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn*, Mısır, (Trz.), s. 5-55; Ali Beyyûmî, *Kiyâmü'd-Devleti'l-Eyyûbiyye fi Mısır*, Mısır, 1952, s. 15-245; Hüseynü'l-Emîn, *Salahaddin el-Eyyûbî Beyne'l-Abbâsiyyîn ve'l-Fatımiyyîn*, ve's-Salîbiyyîn, Beyrut, 1995, s. 9-212.

Beyrunî ve İbn Sînâ'nın eserleridir. Anadolu'ya yapılan Türk akınlarının tacını oluşturan Malazgirt zaferi (1071) Türk tarihine ve Anadolu'ya yeni bir kapı açmıştır⁶. Bu zaferin arifesinde akın akın Anadolu'ya gelen Türkmenler, Anadolu'ya yalnızca sürüleri ve ailelerini değil, aynı zamanda kültürlerini de getirmişlerdir. İslam Dünyasının gelişmesinde bilim ve felsefe açısından önemli katkıları olan Türkler, bu kültürel birikimlerini Anadolu'ya da benimsetmeğe çalışmışlardır. Tarih boyunca çok sayıda din ve kültüre, aynı zamanda bunları temsil eden milletlerin asırlarca süren çarpışmalarına sahne olun Anadolu Yarımadası, Türkler tarafından fethedildikten sonra ilk defa köklü ve çok hızlı bir değişmeye maruz kalmıştır. Fetihden sonra bu ülkenin etnik, dini, içtimai iktisadi ve medeni yapısı tamamen değişmiş ve günümüze kadar devam eden milli ve manevi birlik kurulmuştur⁷. Bunun izlerini şehirleşmede, ticari ve siyasi hayatta ve en önemlisi vakfiyelerde görmek mümkündür⁸.

Anadolu Selçuklularında da tababet geniş vakıf müessesesi ile şekillenmiştir. Bu çerçevede Anadolu'nun birçok yerinde sağlık hizmetlerini yürütmek amacı ile Dârü's-şifâlar kurulmuş, kurulan bu hastanelerin giderleri vakıflar aracılığı ile giderilmiştir. Özellikle 1243 yılında Anadolu'nun yıkımı olarak kabul edilebilecek Köseadağ savaşından sonra Anadolu'nun birçok yeri Moğol istilasına uğramıştır. Bunun neticesinde Selçuklu devlet adamları, emîrleri ya da zenginleri, Moğol yöneticileri tarafından mallarının müsadere edilmesini engellemek amacıyla vakıf müesseseleri kurdular. Bu nedenle XIII. yüzyılın ikinci yarısı, Anadolu'da vakıf müesseselerinin en çok kurulduğu bir dönem olarak bilinir⁹.

1. Anadolu Selçuklularında Sağlık Kurumları

Selçuklular zamanında Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde peş peşe hastaneler kuruldu ve bu sağlık kurumlarında becerikli hekimler yetişerek görev yapmaya başladılar. Ayrıca her hastanenin yanı başında bir hamam bulunuyordu. Anılan sağlık kurumlarında genel

⁶ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995. s. 72.

⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993, s. 8.

⁸ Esin Kâhya, Anadolu Selçuklu Devletinde Bilimsel Faaliyetlerin Genel Bir Değerlendirilmesi, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi*, Konya; 2008, s. 245.

⁹ M. Bayram, Selçuklu Veziri Kadı İzzeddin Tarafından Düzenlenen Bir Vakıf-nâme, *Ata Dergisi*, 1997, s. 48.

olarak tedavi için ayrılan hasta odaları, doktor ve hastabakıcı odaları ve eczaneler bulunuyordu. Bu ise, o dönemde insan sağlığı ve tedavinin yanında hijyene veya genel anlamıyla temizliğe ne kadar önem verildiğini göstermektedir¹⁰.

Selçuklular zamanında akıl ve ruh hastalıklarının tedavisinde de önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Betül Bakır ve İbrahim Başağaoğlu'nun ortaklaşa hazırlamış oldukları konuyla ilgili bir çalışmada şu ilginç bilgilere rastlıyoruz:

“Selçuklularda akıl hastalarına verilen önem, bu hastalar için yapılan özel hastaneler ve bakımdan anlaşılmalıdır. Başlangıçta akıl hastalarını köyler ve tekkeler üstlenirken zamanla bimarhaneler ve dârü’ş-şifâlarda özel bölümler yapılmıştır. Halk arasında ruhsal hastalıklara tabiatüstü güçlerin neden olduğu düşüncesiyle hastaların adeta manevi sigortası niteliğinde türbe, yatır, tütsü, muska, nazarlık, boylama, hamaylı gibi sinirsel yollarla iyileşeceği umulmuştur... Erzurum dârü’ş-şifâsı olarak baş vekalet arşivinde kayıtlı bulunan, Pasin Kazası’ndaki Toprak tekkesi 1147 tarihinde, mecnunların, tedavi edildiği bir tımarhaneydi... Akıl hastaları Anadolu’da yılan motifinin mutlaka işlendiği maristanlarda ruhi tedavi görmekteydiler... önceleri Mısır’da Kalavun hastanesinde uygulanan akıl hastalarının müzikle tedavisine Anadolu’da ilk defa Kayseri Gevher Nesibe Dârü’ş-şifâsı’nda başlatıldığı görülmektedir.”¹¹.

Ancak buna Divriği Ulu Camii ve Dârü’ş-şifâ’sını da (Turan Melik Dârü’ş-şifâsı, Amasya Dârü’ş-şifâsını da) eklemek gerekir¹². Dârü’ş-şifârlarda çalışanlar yani personel hakkında da bilgi sahibi olmak mümkündür. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Reisü’l-Atibbâ’ (Sağlık Bakanı), Ser-Atibbâ’ veya Tabib-i Evvel (Başhekim), Tabib-i Sâni (Birinci Yardımcı Tabib), Tabib-i Sâlis (İkinci Yardımcı Tabib), Tabib-

¹⁰ Erdal Sargutan, Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları, *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1976, s. 318.

¹¹ Betül Bakır-İbrahim Başağaoğlu, Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (Ed. Aşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 1, s. 535-536.

¹² Sezer Erere-Elif Atıcı, Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (Ed. Aşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 2, s. 1639-1640.

i Sâni veya Tabib-i Sâlis, aynı hastanede Sertabibin yerine geçemezdi. Ancak başka bir hastanenin baştabibi ya da yardımcısı atanarak hastaneler arasında tabib alışverişi yapılırdı. Yani bugünkü rotasyon görevine benzeyen bir uygulama bulunuyordu. Anılan kurumlarda çalışan diğer sağlık personelinin de şöyle sıralamak mümkündür: hekimler, cerrahlar, kehhâller (sürmeciler), aşşâblar (ilaç hazırlayanlar), tabbâhlar (diyet yemeklerini hazırlayan aşçılar), edviye-i kub (ilaçları döverek öğütenler), devâ-sâzlar (eczacılar), kilerdâr-ı emin-i mahzen (ilaçların depolanmasından sorumlu olanlar), kayyumlar (hastabakıcılar), kâşe-keşler (idrâr şişeleri gibi örnekleri toplayanlar), haccâmlar (kan alıcılar), germâbe-bânlar, hammâmîler, külhancılar, dellâklar, naturlar, sâbunîler (hamamda çalışanlar), hattânlar (şünetçiler), işkeste-bendler (kırıkçılar), kâbileler (ebeler, ebeler çocuk doktorları olarak da görev yapmaktaydılar), ferrâşlar (yer temizleyiciler), ab-rîzî (tuvaletlere bakanlar), bevvâblar (gündelikçiler)¹³.

Selçukluların önemli şehirlerinden ve hükümet merkezi olan Konya'da sağlık kurumları, insan hayatı ve sağlığı yönünden önem arz ettiğinden yöneticiler tarafından büyük destek görüyordu. Burada halka sağlık hizmeti veren Dâru Şifâ-i Alâî en önemli kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Burası çok sağlam bir yapıya sahipti; şehir surları dışında yer aldığı bildirilen bu sağlık merkezi halkın her kesimine hizmet veriyordu¹⁴. Prof. Dr. Ayten Altıntaş'ın anılan Dârü's-şifâ ile ilgili bir çalışması sonucunda, bu sağlık kurumunun, 1113 yılında Sultan Melikşah tarafından Konya'da kurulan Dârü's-şifâ olduğunu öğreniyoruz¹⁵. Ayrıca bu kurumda Şemseddin b. Hebel (doğ. 584/1153), Tâcüddin el-Bulgarî¹⁶ ve Burhaneddin Ebû Bekr

¹³ Bkz. Hıdır Kadircan Keskinbora, Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar, *1. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Editör: İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş), İstanbul, 2006, s. 218.

¹⁴ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara, 1985, s. 93.

¹⁵ Ayten Altıntaş, Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Dârüşşifası, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 1, s. 56-68.

¹⁶ İdil (Volga) Bulgar Türklerindedir. Bilim tahsili için İslam ülkelerine giden bu hekim II. Gıyâsedin Keyhüsrev döneminde yaşlılığına rağmen hükümet tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderildi. *Muhtasar fî Ma'rifeti'l-Edviyeti'l-Müfred*e adında bir eserin sahibidir. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 278.

adındaki hekimlerin tabiplik ve müderrislik yaptıkları aynı yazar tarafından bildirilmektedir¹⁷.

El-Kıftî Şemseddin b. Hebel'in hayatı ve tababeti hakkında şu değerli bilgileri sunmaktadır:

“İbnu'l-Hebel et-Tabîb olarak da tanınır. Bağdat'ta doğdu, orada yetişti ve burada edebiyat ve tıp okudu. Zamanının hocalarından duydu ve rivayet nakletti; sonra Musul'a gitti, oradan da Azerbaycan'a gitmek için yola çıktı ve Ahlat'da buranın hâkimi Şâh Ermen yanında ikamet ederek onun tabipliğini yaptı. Yine orada insanlara tıp ve edebiyatla ilgili ilimlerini okudu. Sonra oradan şu sebepten ötürü ayrıldı: Bir gün Taşdâriyye'den bir kişi, anılan melikin hastalıkları ile ilgili bir şîşeye bakarken ona, 'Ey tabip! Neden onu tatmıyorsunuz?' dedi. O ise cevap vermedi, ancak meclisten ayrılınca kimsenin olmadığı bir mekânda ona 'bu günkü sözün, senden başkasının sözünün kökündendir veya hatırladığın bir şeydir' dedi. O da 'aslında hatırıma gelen bir şeydi; zira ben şîşenin tadılması onun deneye tabi olmasının şartıdır diye duydum' dedi. Bunun üzerine Ali b. Ahmed, ona şöyle dedi: 'Bu durum öyledir, fakat bu bütün hastalıklarda uygulanmaz, sen bu sözle bana kötülük yaptın; zira melik bunu duyarsa, benim ona hizmetimin şartlarından gerekli olan bir şartı ve meslekle ilgili kanunları ihlal ettiğimi zanneder'. Sonra o, yaptığı şeyin benzerini tekrarlamaması için Taşdâriyye'den olan adama rüşvet verdikten sonra bu davranıştan ve akibetinden korktuğu için oradan ayrılmaya çalıştı ve buradan çıkarak Musul'a döndü. Burada zengin oldu ve öldüğü güne kadar da bu şehirde ikamet etti. Ayrıca o, bu şehirde sohbetler düzenledi ve bu konuda da insanlara faydası dokundu. Hareketten aciz duruma gelene kadar da yaşadı; ölümünden birkaç yıl önce evine kapandı. İnsanlar onu sık sık ziyaret eder ve ona okurlardı; doğumu hakkında kendisine soru soruldu, o da 'Bağdat'ta, Bâbu'l-Evec'de, beşyüz on beş yılının Zilkâ'de ayının yirmi üçünde doğdum' dedi. Bu tabip, altı yüz on yılının Muharrem ayının on üçü olan Çarşamba gecesi Musul'da vefat etti. Onun tıpla ilgili "el-Muhtâr" olarak adlandırdığı bir eseri vardır; ben onu dört cilt halinde gördüm. Ancak onun bundan başka eserleri de bulunmaktadır.¹⁸

¹⁷ Ayten Altıntaş, s. 57, 61.

¹⁸ el-Kıftî, s. 238-239. Ayrıca bkz. İbn Ebî Usaybî'a, 'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etibbâ', Beyrut, (Trz.), s. 410; Ali Haydar Bayat, s. 278.

Konya'da diğerk bir hastanenin de faaliyet halinde olduğu ileri sürölmektedir. Ayrıca Beyhekîm mahallesinde XII. yüzyıldan kalma bir hastaneden de söz edilmektedir. Adı geçen hastanelerde Müslüman doktorların yanında zimmî doktorların da çalıştığı ve hastalara verilen ilaçların bizzat bu doktorlar tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Ancak geceli gündüzlü hastaların tedavisi ile uğraşan bu doktorların yanında tıp öğrencilerinin bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Fakat kesin bilinen bir şey vardır ki, o da bu sağlık kurumlarının tüm harcamalarının vakıflar tarafından karşılanmasıdır¹⁹.

Selçuklu sultanları da kendilerinden önceki hükümdarlar gibi, hastanelerin yapımına büyük önem verdiler. Bu hastanelerden ilkinin Kars'ta kurulduğu anlaşılmaktadır²⁰. Bundan başka Kayseri'de Gevher Nesibe (602/1205), Konya'da I. Alâeddin Keykubâd (1220/1237), Çankırı'da Atabeg Ferrûh (633/1235), Divriği'de Mengüçiklerden Behramşah'ın kızı Turan Melek (626/1228), Tokat'ta Muineddin Pervâne (674/1227), Kastamonu'da Pervâneoğlu Ali (671/1272) tarafından birer hastane yapıldı²¹.

Bu dönemde, hemen her şehirde *dârü's-sifâ*, *dârü's-sıhha*, *bîmâristan* adıyla hastahaneler kurulmuş, kurulan bu hastaneler büyük vakıflarla desteklenerek devlete yük olmadan uzun süre faaliyet gösterebilmiştir. Her şeyi ile tedavilerin ücretsiz yapıldığı bu hastaneler, Anadolu Selçuklularının yüksek medeni seviyesinin en önemli göstergesi olmuştur²². Aslında Anadolu Selçukluları döneminde tıp ve tıp kurumları alanında meydana gelen gelişmeleri, Büyük Selçuklu döneminin bütün bilim dallarında yaratmış olduğu medeni sıçrayış ve olgunlaşmayla birlikte yorumlamak gerekir. Zira bu dönemde sadece tıp alanında değil, astronomi, matematik, kimya ve mekanik alanlarında da büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Daha önce de bazılarının adlarının geçtiği gibi bu dönem darüşşifalarını şöyle tanımlayabiliriz:

¹⁹ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara, 1985, s. 93-94.

²⁰ Erdal Sargutan, *Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları*, s. 318.

²¹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 52. Ayrıca bkz. Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.s. 201-202.

²² Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 269.

1.1. Kayseri, Gevher Nesibe Tıp Medresesi ve Mâristânı (M. 1206)

İslami dönemde Anadolu'da yaptırılan en eski hastane ve dünyanın ilk tıp fakültelerinden birisidir²³. Selçuklu hükümdarı Gıyâseddîn Keyhüsrev, genç yaşta vefat eden kız kardeşi Gevher Nesibe sultanın vasiyeti üzerine inşa edilmiş olup, batısında dârü's-şifâ, doğusunda tıp medresesi bulunan bir külliye²⁴. Çok gelişmiş bir sağlık ve eğitim kompleksi olarak inşa edilmiştir²⁵. Dârü's-şifâ iki temel binadan oluşmaktadır. Binalar birbirini fonksiyon olarak tamamlamaktadır. Gıyâsiye "Temel Bilimler", Şifâiye "Hastane" olarak faaliyet göstermiş, ikisi birden Kayseri Darü's-şifası'nı oluşturmuştur²⁶.

1.2. Sivas, İzzeddin Keykâvus Dârü's-Şifâsı (M. 1217)

I. İzzeddin Keykavus'un 1217 tarihinde Sivas'ta inşa ettirdiği Dârü's-şifâ ile bitişindeki medrese ve türbeden oluşan yapı topluluğu dönemin en büyük boyutlu *Sultani* yapısı olarak dikkati çeker²⁷ İzzeddîn Keykâvus tarafından inşa ettirilmiş olan dârü's-şifâ 1217 yılında tamamlanmıştır. Aynı zamanda bir tıp okulu olan dârü's-şifâ çok geniş bir vakıf gelirine sahip idi. Bu vakıf içerisinde Sivas'ta 70 dükkân, Ereğli'de otuz dükkânla bir çok köyün akarı bulunmakta idi²⁸. Bu vakıf hastanesi vakfiyesinde Sultan önemli tavsiyelerde bulunmuştur; bunlar arasında bu vakfiyenin satılamayacağı, kiraya verilemeyeceği ve vakfiyeyi asla kimsenin değiştiremeyeceğine dair buyruklar yer almaktadır²⁹.

²³ Ali Sevim, Keyhüsrev I Maddesi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. XV, s. 348; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 201.

²⁴ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 271.

²⁵ Zafer, Baybutluoğlu, "Kayseri Çifte Medrese", *Vakıf ve Kültür*, Ankara 1998, s. 40.

²⁶ Kemal Göde, "Melike Gevher Nesibe Tıp Fakültesi ve Hastanesi", *Kayseri Üniversitesi Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri*, Kayseri Mart 1982, s. 65; Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, s. 201-202.

²⁷ B. Bilget, *I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 13.

²⁸ Faruk Sümer, Keykavus I Maddesi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. XV, s. 353.

²⁹ Süheyl Ünver, Vakıf Hastahaneleri, *Vakıflar Dergisi*, C. I, İstanbul, 1938, s. 19.

1.3. Divriği, Turan Melek Dârü's-Şifâsı (M. 1228)

Mengüceklerin Divriği kolu hükümdarlarından Ahmed Şah, dârü's-şifâsı'nı ise eşi Erzincan beyinin kızı Turan Melek sultan yaptırmıştır³⁰. Turan Melek Dârü's-şifâsı'ndaki kitâbede bulunan "*Sultan Alaaddin Keykubad bin Keyhüsrev'in devleti zamanında....*"³¹ şeklindeki bir kayıttan bu muhteşem dârü's-şifâ'nın Anadolu Selçuklularına ait olacağı düşünülebilir. Ancak bu binanın Mengücekler tarafından yaptırıldığı kesindir. Bu ibare muhtemelen dârü's-şifâ'nın inşa tarihinden önce Mengüceklerin Selçuklu hâkimiyetine girmesinden dolayı yazılmış olmalıdır³².

1.4. Çankırı Cemâleddin Ferruh Dârü's-Şifâsı (1235)

Selçuklu devlet erkânından Atabey Cemâleddîn Ferruh tarafından yaptırılmıştır. Selçuklu Sultanı 1. Alâeddin Keykubat (öl. 634/1237), Atabey Lala Cemâleddin Ferruh'u Çankırı'ya tayin edince, ondan bu şehirde bir Dârü's-şifâ yaptırmasını istemiş, Cemâleddin Ferruh, Muharrem 633/1235'te inşâsı biten Dârü's-şifâ'ya 640/1242 yılında Taş Mescit diye anılan Dârü'l-Hadis ve türbe ilâve ettirmiştir³³ Atabey Cemalettin Ferruh aynı zamanda Sivas'ta bulunan Darü's-şifâ'nın müteveli heyet üyesi olduğu bilinmektedir. Dârü's-şifâ zamanla yıkılmış ancak Dârü'l-hadis ve türbe sağlam vaziyette kalmıştır. Çankırı'daki dârü's-şifâ'dan günümüze kırık kitâbesinden başka bir şey kalmamıştır. Ancak kitâbesindeki figür önemli olup, bir kadeh etrafına dolanmış iki yılanın resmedildiği ilk bulgudur³⁴. Günümüzde tıpçıların sembolü olarak da kullanılan bu sembol bu anlamda önem taşımaktadır.

1.5. Konya Alâeddin Dârü's-Şifâsı (1219- 1237/38)

Selçuklu devletinin en parlak dönemi I. Alaeddin Keykubad dönemidir³⁵. I. Alâeddin Keykubad yoğun fetih hareketlerinin yanında, aynı yoğunlukta bayındırlık faaliyetlerini de sürdürmüştür. Özellikle başkent Konya'nın İç Kalesi'nde Alâeddin Camii ile Alâeddin

³⁰ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 271.

³¹ Ali Saim Ülken, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *VD*, S. 5, Ankara 1962, s. 93.

³² Darü's-şifâ 1228'de inşa edilmiş, Mengücekler ise aynı yıl Alâeddin Keykubad'ın bu bölgeye yaptığı seferle Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Sevim-Yücel, Aynı eser, s. 212.

³³ Yılmaz Önge, "Çankırı Darü's-şifâsı", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 1962, s. 251-253.

³⁴ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 273.

³⁵ Kerimüddin Mahmud Aksaraylı, *Selçuki Devletleri Tarihi*, (Çev. M. N. Gençosman-F. N. Uzluk), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1944, s. 139.

Darü's-şifâsı'nı tamamlamıştır. Konya'da yapılan yapıların tamamı Alâeddin ismi ile isimlendirilmiştir³⁶. Ancak bu dârü's-şifâ hakkında fazlaca bilgiye sahip değiliz.

1.6. Kastamonu Ali bin Süleyman Mâristânı (1272)

Selçuklu devletinin ünlü vezirlerinden Pervâne Mu'înüddîn Süleyman'ın oğlu Mühezzibüddîn Ali tarafından yaptırılmıştır. 1850 li yıllarda çıkan bir yangınla tamamına yakını yok olan darü's-şifâ'dan geriye, ön cephe ile yan duvarlarının bir kısmı kalmıştır³⁷.

1.7. Tokat Mu'înüddîn Süleyman Dârü's-Şifâsı (1255-1275)

Selçuklular döneminde külliye olarak inşa edilen yapı topluluklarının bir örneğini oluşturur. Selçuklu vezirlerinden Pervâne Mu'înüddîn Süleyman tarafından yaptırılmış olup, günümüze ulaşamamıştır. Külliye şeklinde yapılan yapı topluluğundan geriye, günümüzde Tokat Müzesi olarak kullanılan medrese kalmıştır³⁸.

1.8. Amasya, Anber bin Abdullah Dârü's-Şifâsı (1308/9)

İlhanlıların Anadolu işgalleri döneminde Selçuklu hâkimiyetinin bittiği ve Anadolu'da Beylikler devrinin başladığı 14. yüzyılın başlarında Amasya'da Anber b. Abdullah Dârü's-şifâsı yaptırılmıştı (708/1308-9). Yaptırmanın hayatı ve kişiliği hakkında ayrıntılı bir bilgi kaynaklarda mevcut olmayıp sadece bu kişinin Olcayto döneminde, prenses Yıldız hatunun kölesi olduğu bilinmektedir³⁹. Medrese planında, tek eyvanlı ve 10 odalıdır. O dönem içerisinde sadece hastaların tedavi işini yürütmemiş aynı zamanda hekim yetiştiren bir tıp okulu görevini sürdürmüştür⁴⁰.

Anadolu Selçukluları döneminde kurulan bu Dârü's-şifâların yanında hakkında bilgimizin sınırlı olduğu döneme ait darü's-şifâ ve mâristânlar da şunlardır:

1.9. Konya Dârü's-Şifâsı (Mâristân-ı 'Atîk) (XII. yy. sonu XIII. yy. başı)

³⁶ D. Kuban, *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 2002, s. 129.

³⁷ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 274.

³⁸ Aynı eser, s. 273.

³⁹ G. Cantay, Amasya Dârü's-şifâsı Maddesi, *T. D. İ. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. III, s. 5-6.

⁴⁰ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 273-4.

1. 10.Aksaray Dârü's-Şifâsı (XIII. yy)
1. 11.Silvan Dârü's-Şifâsı (1176/77-1184/85)
1. 12. Eski Malatya Dârü's-Şifâsı (XIII. yy. ortası)
- 1.13. Akşehir Dârü's-Şifâsı (XII. yy. sonu XIII. yy başı)
1. 14. Erzincan Dârü's-Şifâsı (?)
- 1.15. Kastamonu Atabey Dârü's-Şifâsı (1270-75)
1. 16. Kütahya Dârü's-Şifâsı (XIII. yy. ikinci çeyreği)
1. 17. Sivas Şehzadeler Dârü's-Şifâsı
1. 18. Harput Dârü's-Şifâsı
1. 19. Kars Dârü's-Şifâsı (XII. yy)⁴¹.

2. Anadolu Selçuklularında Meşhur Tabipler ve Eserleri

Selçuklular zamanında doktorluk mesleğiyle uğraşanlar için "tabib", "hekîm" ve "cerrah" şeklinde üç ad kullanılmaktaydı. Erdoğan Merçil, Anadolu Selçukluları zamanında büyük bir özveri ile hastalarını tedavi etmeye çalışan doktorların yapmış oldukları faaliyetleri ve doktor-hasta ilişkilerini şöyle anlatmaktadır:

"Bir doktor, hastanın yanına geldiği zaman, onun iç doktoruna sorar. Senin bir doktorun vardır ve bu da senin mizacıdır. Bir şeyi ya kabul eder, yahut etmez. Bunun için dışarıdan gelen doktor, 'falan şeyi yediğin zaman nasıl oldun? Kendini hafif mi, ağır mı hissettin? Uykun nasıldır?' diye ondan sorup, içindeki doktorun verdiği bilgiye göre, bir teşhis kor. İşte bunun için esas olan o iç doktorudur. Yani insanın mizacıdır. Bu doktor zayıflayıp mizaç bozulunca, Zâfiyetten birçok şeyleri tamamen aksine görür ve yanlış âraz gösterir. Şekere acı, sirkeye tatlı der. Bu bakımdan hasta kendisine (iç hekîmine) yardım etmesi ve mizacının evvelki haline gelmesi için, harcı bir doktora muhtaç olmuştur. Bundan sonra, o kendini yine kendi doktoruna

⁴¹ Ahmet Acıduman, "Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri-Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde.", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 2010, 63-1, s. 11. Anadolu Selçukluları zamanında inşa edilen bütün Dârü's-Şifâlar hakkında geniş bilgi için bkz. Komisyon, Dünya Tıp Tarihinin Muhteşem Bir Abidesi Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi ve Tıp Medresesi 1206 (Haz. Adullah Kılıç), (Yrz.), (Trz.), s. 13-18; Çağrı Bakır, Selçuklular Döneminde Sağlık Kurumları, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014, s. 16-46.

gösterir ve ondan direktif alır. ... Bir hastanın akli da kendisini doktora götürünceye kadar iyidir, faydalıdır; götürdükten sonra o artık bir rol oynamaz. Hastanın kendisini doktora teslim etmesi lâzım gelir. Doktorun gelip hastanın nabzını tutması soru, damarın atması cevaptır. Gaita (insan dışkısı) ya bakması soru (onun), rengi vesaire konuşmadan verilen cevaptır. Doktor tababetini icra etmek için herkesin hastalığını ister. Çünkü onun doktorluğu, halkın hastalığı ile vücut bulabilir. Fakat halkın hastalığına da razı olmaz. Eğer bunlara razı olsaydı iyi etmezdi. Bir doktor, safra derdini, öteki doktor kuluncu, başka bir doktor sersami, bir diğeri sıtma veya verem yahut zatülcenp hastalığını iyileştirse, bu doktorlar başka hastalıkları iyileştiremezler, demek doğru olmaz. Bunlar bu hastalıklara tutulmuş hastalarla karşılaşmışlar, tesadüfen bu hastalıkların tedavisi ellerine düşmüş ve bunları tedavi etmişlerdir.”⁴².

Anadolu Selçukluları zamanında doktorlar çok bilgiliydiler, hastanın hastalığını hastadan daha iyi biliyorlardı, idrara bakıp hastanın durumunu tespit edebildikleri gibi, nabızdan, benizden, kandan da her türlü hastalığı teşhis etme yetenekleri vardı. Ancak bir hastanın hangi hastalığa yakalanmış olduğunu tam olarak tespit etmek için bugünkü gibi, mutlaka idrar ve sairenin incelenmesine ihtiyaç duymaktaydılar. Hekim, hastanın nabzını tutup iyileşme ümidi olmadığını anladığı zaman, gönlün ne dilerse onu yap, hatırına ne gelirse yap, geri durma da sabır ve perhiz sana eziyet vermesin, diyebiliyordu. Ayrıca doktor yerine göre hastaya perhiz de uygulamaktaydı. Hatta bir doktor hastanın başı ucuna gelip de ilaçları içmekten bıkip boza istediğini görse, hasta içsin de iyileşsin diye ilaçları boza testisi içine koyardı. Hatta anılan dönemin doktorlarının, idrarın rengi, kokusu ve bileşiminin yanı sıra tadına bakarak da bir hastalığı teşhis ettikleri ileri sürülmektedir⁴³.

Anadolu Selçuklu Devleti her sahada olduğu gibi, tıp alanında da ilerlemiş olduğundan dolayı, şehirlerde doktorluk yapan birçok tabip bulunmaktaydı. Sultan Alâeddin Keykubâd zamanında memleketin her tarafında ün salmış beş doktorun isimleri zikredilir. Bu dönemde tababet alanında nam salan diğer Hıristiyan ve Müslüman doktorlar ise, şunlardır: Urfalı hekîm Hasnon⁴⁴, Süryani Ebu Sâlim b. Kürabâ⁴⁵,

⁴² Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara, 2000, s. 112-113.

⁴³ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 113-114.

⁴⁴ el-Kiftî bu tabibin hayatı hakkında şunları yazmaktadır: “O, tıbbî, er-Ruhâ tabiplerinden okudu, Diyabakır'a gitti ve orada Amid ve Meyyâfarikîn'de bulunan filozoflarla görüştü;

Harputlu Şem'un, Şamlı Mûhadâb, Musullu İzzeddin b. Hebel, Burhaneddin Ebu Bekir, Rakkalı Rıdvan b. Ali⁴⁶, Şerafeddin Yakub⁴⁷. Ancak ihtiyaç duyulduğunda başka ülkelerden de doktorlar istendiği, örneğin Sultan I. İzzeddin Keykavus'un verem hastalığına yakalanması esnasında hemen hemen dünyanın yer yerinden doktorların çağırıldığı bildirilmektedir. Fakat bu doktorların bütün çabalarına rağmen hükümdarın durumunda her hangi bir iyileşme meydana gelmemiş ve 7 Ocak 1220 tarihinde vefat etmiştir. Anlatılanlara göre, Selçuklu kumandanlarından Emîr-i Ahur

sonra tıp bilgisiyle insanlara hizmet etti. Bu tabip, sanatı uğrunca memleketleri gezdi ve Kılıçarslan b. Mes'ud b. Kılıçarslan b. Kutalmış b. İsrail b. Selçuk'un ülkesine gitti ve onun devletin emirlerine hizmet etti. Sonra anılan memleketlerden Diyarbakır'a gitti ve orada bulunan eş-Şâh el-Ermenî'nin aile mensuplarına, ondan sonra iktidara gelen Hezârdinârî ve halefine, arkasından da o bölgelere giren Eyyubî hanedanı mensuplarına hizmet etti. Ruhâ'ya döndü, sonra da Halep'e geldi ve altı yüz on beş yılında Halep'te vefat etti." Bkz. el-Kiftî, s. 122.

⁴⁵ Bu tabibin Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'ın hizmetinde bulunduğu bildirilmektedir. Anılan hekimin ölümü de bu görev esnasında olmuştur. Anlatılanlara göre, Alâedin Keykubat, Malatya'dan Harput'a giderken Ebu Sâlim'in kendisine eşlik etmede geç kalınca, aşırı bir şekilde sinirlenmiştir. Bu duruma aşırı derecede içlenen hekim bir süre sonra intihar etmiştir. Bkz. Aynı eser, s. 92.

⁴⁶ el-Kiftî bu tabibi şöyle tanıtır: "Adı, Ali b. Rıdvan b. Ali b. Ca'fer et-Tabib'dir. Beşinci yüzyılın ortalarında, el-Müstansir döneminde, zamanının Mısır âlimi idi. Hayatının başlangıcında bir müneccimdi; yolda otururdu ve müneccimlerin âdeti üzere tahkik yolu ile değil dilenerek rızkını temin ederdi. Sonra tıptan ve mantıktan bir şeyler okudu. O, muhakkiklerden (araştırmacılardan) değil kapalı olanlardan biriydi. Aynı zamanda o, ne görünüm ne de kıyafet yönünden güzeldi. Buna rağmen bir grup öğrenci ondan ders aldı ve ilim öğrendi. Böylece namı yayıldı ve alanında iyi olmayan eserler yazdı. Aksine bu eserler, diğer eserlerden alınmış, iktibas edilmiş, uydurulmuş bilgiler taşııyordu. İbn Butlan'ın da onunla meclisleri, diyalogları, soruları bulunmaktadır. Onlardan bazıları İbn Butlan'ın haberlerinde anlattım. İbn Rıdvan'a ait Yıldızlar ahkâmı konusunda bir kitap gördüm; burada Batlamyus'un dörtlüsünü şerh etmiştir. Fakat burada büyük bir şey ortaya koyamamıştır. Onun Calinos'un Tıp kitaplarının tertibi ve alındığında nasıl okunmaları hakkında bir kitabını da gördüm. Onu İskenderiyyelilerin sözlerine dayandırmıştır. Öğrencilerine gelince, onlar da, ondan tıbbî yorumlar, yıldızvari söylemler ve mantıksal lafızlar naklediyorlardı. Nakledenler doğruysa, gülünecek şeylerdir. İbn Rıdvan, dört yüz altmış yılı dolaylarında öldüğü güne kadar Mısır'da çeşitli ilimler alanında adlandırılanları ifade etmeye devam etti. İbn Rıdvan, filozofların el yazısıyla orta bir el yazısıyla oturarak açık harflerle yazı yazardı. Onun el yazısıyla el-Hasan b. el-Hasan b. el-Heysem'in ay ışığı ile ilgili makalesini gördüm. Onu iyi bir şekilde şekillendirmişti. Buda onun bu landa derinleştğini göstermektedir. Sonunda, onu, Ali b. Rıdvan b. Ali b. Ca'fer et-Tabib, kendisi için yazdı; bitirilmesi ise, Nebevî hicret yılının Şaban ayının ortası olan Cuma günü gerçekleşmiştir." Bkz. el-Kiftî, s. 443-444.

⁴⁷ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 54-55.

Seyfeddin ve İhtiyareddin Hasan ise daha önce de adı geçen Urfalı tabib Hasnon tarafından tedavi edilmişlerdir⁴⁸.

Anadolu Selçukluları döneminde tababetle uğraşan önemli doktorlardan birisi de Hubeş et-Tiflisî'dir. Tam adı Hekîm Bediüzzaman Kemalüddin Şerefuddin Ebulfazl Hüseyin Hubeş b. Muhammed Tuğlı et-Tiflisî el-Mutatabbib el-Müneccim'dir. 1113-1116 yılları arasında Tiflis'te doğan Kemaleddin Hubeş'in Gürcü kralları ile Azerbaycan Atabekleri arasındaki siyasî ilişkilerin bozulduğu bir dönemde memleketinden ayrılarak Anadolu'ya geldiği ve ailesiyle birlikte Kayseri'ye yerleştikten sonra burada II. Kılıçarslan'ın hizmetine girdiği söylenmektedir⁴⁹. Bu tabibin on altısı tıp, dördü Arap dili ve edebiyatı, üçü astroloji, ikisi kıraat, biri rüya tâbiri, biri sanat ve tedbirler, biri de sahası belli olmamak üzere otuz eser kaleme almıştır. Onun tıpla ilgili olan eserleri şöyledir:

1. Edvîyetü'l-Edviye
2. İhtisâru Fusuli Bukrât
3. Beyânu's-Sına'a fi't-Tıb
4. Beyânü't-Tıb
5. Kifâyetü't-Tıb
6. Kitâbu Minhâci't-Tıb
7. Lübâbu'l-Esbâb
8. Risâle fi Şerhi Ba'zi'l-Mesâil li Esbâb ve 'Alâmât Müntehabe Mine'l-Kânûn
9. Risâle fimâ Yete'allaku bi'l-Ağziyeti'l-Mutlaka ve'l-Edviye
10. Rûmûzu'l-Minhâc ve Kunûzu'l-İlâc
11. Mecmu'atü Resâ'ile Tıbbiyye
12. Sihhatü'l-Ebdân
13. Tahsilu's-Sihha bi'l-Esbâbi's-Sitte

⁴⁸ Erdoğın Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 114.

⁴⁹ Bkz. Elnur Nesirov, "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri, Selçuklularda Bilim ve Düşünce", II. Uluslar arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci-Ali Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii Bilimler, Konya 2013, s. s. 339-340.

14. Takdîmu'l-‘îlâc ve Bezrekatu'l-Minhâc

15. Takvîmu'l-Edvîyeti'l-Müfrede

16. Nazmu's-Sülûk⁵⁰.

Anadolu Selçukluları döneminde tababetle uğraşan diğer tabipleri de şöyle sıralamak mümkündür:

1. Hekîm Bereket: Anadolu'da ilk Türkçe tıp kitabının yazarıdır. Bu hekîm, *Tuhfe-i Mübârizî*'yi önce *Lübâbu'n-Nuhâb* olarak Arapça yazmış, sonra da *Tuhfe-i Mübârizî* şeklinde Farsçaya tercüme etmiştir. Ancak daha sonra Alâeddin Keykubât'ın Amaysa valisi Mübârizüddin Halifet Gâzi'nin, "*Türkçe yazılıysaydı çok değerli olurdu*" demesi üzerine eseri, Türkçeye çevirmiştir. Kitap Anadolu'da bilinen ilk Türkçe tıp eseridir. Eser İbn Sînâ'nın, *el-Kanun fi't-Tıbb* adlı kitabının *akrabadin* (mürekkep, bileşik ilaçlar) kısmının bir özetidir. Anılan hekîm, *Hulâsa der 'İlm-i Tıb* adında ikinci bir eser de kaleme almıştır⁵¹. Hekîm Bereket'in yazdığı ve Konya Koyunoğlu Kütüphanesinde *Tuhfe-i Mübarizî* ile aynı cilt içerisinde bulunan *Hulâsatu't-Tıbb* ile manzum olarak yazılmış *Tabiatname* adlı eserler tek başına bir eser olmamasına rağmen zikredilmesi gereken önemli bir kaynaktır.

2. Necmüddin en-Nahcivânî: Tam adı Necmüddin Ahmed b. Ebu Bekr b. Muhammed Nahcivânî'dir. İbn Bîbî tarafından *İmâmu'l-Mu'azzam* olarak adlandırılan bu hekîm, Azerbaycan'ın Nahcivân bölgesinden Anadolu'ya göç etmiştir. İzzüddin II. Keykâvus'un kardeşi Rüknuddin IV Kılıçarslan'ı Ruzbe ovasında hezimetle uğratmasından sonra Celalüddin Karatay anılan hekîme vezirlik teklif etmiş, şartlı da olsa bu teklifi kabul eden Necmüddin beş yıl bu görevi ifa etmiştir. Daha sonra Anadolu'dan ayrılarak Suriye'nin Halep şehrine yerleşti ve burada uzlete çekilerek öğrenciler yetiştirmeye başladı. Tenâsüh mezhebine eğilimli olduğu bildirilen bu hekîmin felsefenin işrakî metodunu benimsediği ileri sürülmektedir⁵².

⁵⁰ Bkz. Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Ankara, 1999, s. 212-215.

⁵¹ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 276; Ramazan Şeşen, "Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçeye Tercüme Edilen Tıp Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, İstanbul, 1993, s. 11. Anılan hekîmin anılan eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Derin, *Tuhfe-i Mübarizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1987.

⁵² Elnur Nesirov, s. 342-343.

Fahrüddin er-Râzî'nin *Şerhu Külliyyâtî'l-Kânûn* adlı eseri ile İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adını taşıyan eserini şerhetmiştir. Bu eserlerden birincisi, *Hallü Şukûki'l-Mûrede fi Şerhi'l-Fahri'r-Râzî*, ikincisi ise *Zübdetü'n-Nakz ve Lübâbu'l Keşf* adını taşımaktadır⁵³.

3. Gazanfer et-Tebrizî: Gazanfer et-Tebrizî olarak tanınan Ebu İshak İbrahim bin Muhammed: Diğer bir hekim olan Ekmeleddin'le birlikte Mevlânâ Celaledin er-Rûmî'yi tedavi etmeye çalışmıştır. Bu hekim, Huneyn b. İshak'ın, *Mesâil fi't-Tıb li'l-Müte'allimîn* adlı eserini *Hâsilu'l-Mesâ'il* olarak şerhetmiştir. O aynı zamanda İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserinin *et-Tabî'iyât* kısmını da şerhetmiştir. Bu sonuncu eserin 1301'de istinsah edilmiş nüshası günümüze kadar gelmiştir. Bu hekim, el-Beyrunî'nin *Kitâbu's-Saydana fi't-Tıb* adlı eserini istinsah etmiştir⁵⁴.

4. Ekmelüddin en-Nahcuvânî: Mevlânâ tarafından "özü doğru oğlumuz" olarak övgüye mazhar olan Nahcuvan doğumlu bu hekimin Konya'ya ne zaman geldiği bilinmemektedir. Konya'da çok sevildiği ve saray mensupları tarafından itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Zira bu hekim şu övgülü adlarla taltif edilmiştir: *Meliku'l-Hükemâ ve'l-Etibbâ', Re'isü'l-Etibbâ', Hükemâ-i Cihân, Sultân-ı Etibbâ-i Zaman, İftihâru'l-Etibbâ', Tedbîr-i Dehr, Bokrâtî'l-Asr, Câlînûsu'l-Fazl, Câlînûsu'z-Zamân, Eflâtûnu't-Tedbîr, Eflâtûnu'z-Zamân*⁵⁵.

5. Abdullah es-Sivasî: XIV. Yüzyılda yaşamış olan bu hekim, 1314 yılında *'Umdetü'l-Fuhûl fi Şerhi'l-Fusûl* adında bir eser kaleme almıştır. Aslında bu onun bu eseri, İbn Ebî Sâdık en-Nisâbûrî tarafından Hippokrates'in *Aforizma* adlı eserine yapılan şerhin sadeleştirilmiş şeklidir⁵⁶.

6. Ali es-Sivasî: XIV. Yüzyılda yaşamış olan bu hekim, Amasya'da Tacüddin'in atabeyi Emir Yeşbek için *Kitâbu İksîri'l-Hayât fi Telhîsi Kavâ'idî'l-Mu'âlecât* adında bir eser kaleme almıştır⁵⁷.

7. Ebu Bekr b. ez-Zeki el-Mutatabbib el-Konevî⁵⁸: Bu hekim, Ekmeleddin Nahcuvânî'nin öğrencisidir. Hükümdarlar için ilaç hazırladığı, bir emirin oğlunu şifaya kavuşturduğu ve hekimlik

⁵³ A. Süheyl Ünver, *Selçuklu Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 93; Ali Haydar Bayat, s. 278.

⁵⁴ Aynı eser, s. 277. Ayrıca bkz. Elnur Nesirov, s. 245-246.

⁵⁵ Aynı eser, s. 276.

⁵⁶ A. Süheyl Ünver, s. 278.

⁵⁷ Aynı eser, s. 278.

⁵⁸ Cevat İzgi, s. 219-229.

taslayan bir şarlatanı ortaya çıkardığı bildirilmektedir. *Bâb-ı Münâzara-i Meyân-ı Dîl-ü Dimağ* (Kalp ve Beyin Arasında Bir Münazara) adında bir risâle yazmıştır⁵⁹.

Burada Mengüçukoğulları'ndan Erzincan kolunun hükümdarı Fahrüddin Behramşah (1168-1225)'ın oğlu Alâeddin Davudşah (1225-1228)'ın Halep'ten davet ettiği İbnü'l-Lebbâd olarak tanınan Muvaffakuddin **Ebu Muhammed Abdullatif b. Yusuf el-Bağdadî**'yi de (öl. 629/1231-1232) unutmamak gerekir. Abdullatif önceleri fıkıh, hadis ve nahiv dersleri aldı. Daha sonra tıp ve felsefe okumaya başladı ve tıp alanında büyük bir şöhret kazandı⁶⁰. Anılan tabip Erzincan'da yüksek bir maaşla görevine başladı ve burada birkaç eser kaleme aldı. Abdullatif el-Bağdadî, Erzincan Mengüçük beyliğinin yıkılışından sonra Erzurum, Erzincan, Kemah, Divriği ve Malatya yolunu takip ederek 626/1228 yılında Haleb'e döndü⁶¹. Kaleme aldığı eserleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Şerhu'l-Fusûl li Abukrât
2. İhtisâru'l-Hayevân li Aristo
3. Kâfi'l-Âlât ve Ef'âlihâ
4. Kitâb Diyâbits ve'l-Edviyeti'n-Nâfi'a minhu
5. el-Kâfiye fi't-Teşrîh
6. el-Hikmetü'l-'Alâ'iyye fi'l-İlmi'l-İlâhî (bu eseri, Erzincan emîri 'Alâeddin Davud b. Behrâm için yazmıştır)
7. Makâlatân fi'l-Medineti'l-Fadile
8. Makâletün fi'l-'Ulûmi'z-Zârre
9. Makâletün fi'n-Nihâye ve'l-Lanihâye
10. Risâletün fi'l-Ma'âdin ve İbtâli'l-Kimyâ'
11. Makâletün fi'r-Reddi 'alâ İbni'l-Heysem fi'l-Mekân

⁵⁹ Ali Haydar Bayat, s. 277.

⁶⁰ Cevat İzgi, s. 231-232. Ayrıca bkz. Ömer Ferruh, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi İlä Eyyâmi İbn Haldûn*, Beyrut, 1983, s. 554.

⁶¹ Aynı eser, s. 231-232.

12. el-Kitâbu'l-Câmi' el-Kebîr fi'l-Mantık ve'l-İlmi't-Tabi'î ve'l-İlmi'l-İlâhi⁶².

Selçuklular dönemi doktorlarının her hastalığı tedavi etmede başarılı oldukları söylenemez; zira onların çağımızın ishal gibi tedavi edilmesi kolay olan bir hastalık karşısında bile aciz kaldıkları da görülmektedir. Erdoğan Merçil'in naklettiği bir habere göre Sâhib Fahreddin Ali'nin, Moğolların baskısı nedeniyle üzüntüsünden ishal olmuş, ancak doktoru onun bu hastalığını tedavide aciz kalınca, anılan devlet adamı bu hastalığının etkisiyle hayatını kaybetmiştir⁶³.

Selçuklular döneminde mesleklerini icra etmek için muayenehanelere sahip olan doktorların, hastaları tedavi ederken bazı kurallara uymaları gerekmektedir. Bu kurallara göre, her doktor, hastaları tedavide, ilaç ve meşrubatın bileşimine, pastil, hap ve müshillerin klasik tıp eserlerinde gösterilen ölçü ve miktarların üstünde olmamasına dikkat etmeli, yoksul ve zengin hastalar arasında ayırım yapmamalı, aynı zamanda hastanelerde tıp tahsili gören öğrencilerin sıkıntı ve problemlerini çözmeye çalışmalıydı⁶⁴.

Anadolu Selçukluları devrinde hemen hemen bütün büyük şehirlerde eczaneler vardı ve bunlarda çeşitli mahallî drogların yanında Hindistan'dan ithal edilen tıbbî bitkiler (ilaçlar) satılmaktaydı⁶⁵. Bu dönemde tıbbın önemli bir dalını oluşturan cerrahlığın da ilerlemiş olduğu ve bu dönemde mesleğinde başarılı olan cerrahların önemli ameliyatlar yaptıkları görülmektedir. Erdoğan Merçil'in kaydettiği bir haberde, Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın, Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'in kızı Gaziye Hatun ile evlenmek için yolculuk yaptığı Malatya yolunda boynunda bir çıban çıkması sonucunda hastalanmıştı. Dönemin meşhur doktorları, çıbana neşter vurmanın hastanın hayatı açısından tehlikeli olacağını ve pansuman ve ilaçlarla çıbanın tedavisinin daha uygun olacağını bildirdiler. Ancak Sultan onların bu tedavi yöntemlerini beğenmeyerek, Cerrah Vâsil⁶⁶'i çağırarak müdahalede bulunmasını

⁶² Ömer Ferruh, s. 555.

⁶³ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 114.

⁶⁴ Aynı eser, s. 114-115.

⁶⁵ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 54.

⁶⁶ Anadolu'da tabiblik yapmış Hıristiyan hakîmlerden biridir. Anlatılanlara göre, bu hakîm, yukarıda da belirtildiği gibi, Anadolu Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'ın çıkarmış olduğu bir çıbanı başarılı bir ameliyat sonucunda tedavi etmiştir. Hükümdar, ameliyat başarılı geçince, anılan cerrahı, dirhem, dinar, at, katır, kemha (kumaş) gibi mallarla

istemmiş, o da çıbanı neşterle yarmış ve içindeki cerahat ve sarı suları boşaltarak hükümdarın rahata kavuşmasını ve derin bir uykuya dalmasını sağlamıştır. Sultan uykudan uyandıktan sonra, anılan cerrah yarayı pamuklarla doldurmuş ve böylece tedaviyi başarıyla tamamlamıştır⁶⁷.

Diş tedavisinde de başarılı tabiplerin bulunduğu ve çürük diş çekimlerinin başarıyla gerçekleştirildiği Anadolu Selçuklu döneminde, cerrahların olumsuz yönleri de dile getirilmektedir. Ayrıca bu dalın mensuplarının, egoları ve maddî çıkarları gereği, yara ve ağrı konularına kafalarını taktıkları ve mesleklerini icra etmek için insanların yaralanmasını arzuladıkları, bu nedenle de kalplerinin taştan daha katı olduğu bildirilmektedir. Bu dönemde icra edilen tıp mesleğiyle ilgili bir olumsuz yön de, günümüzde de sık sık rastladığımız sahte doktorların, insanların sağlığıyla oynamaya çalışmışlardır. Gerçekte doktor olmayıp da kendini doktormuş gibi gösteren bir kişi, yakalandığı zaman derhal mahkemeye sevk edilerek gereken cezaya çarptırılıyordu⁶⁸.

Cerrahlarla ilgili önemli bir durum da, günümüzdekinin tersine bu meslek sahiplerinin hem hastanelerde hem de özel sağlık merkezlerinde mesleklerini icra ettikleri görülmektedir. Zira verilen bilgilerden, onların bir arada çalıştıkları “cerrahlar çarşısı” adı altında kendilerine tahsis edilmiş bir mekânları bulunduğunu, hatta bu neviden bir çarşının Kırşehir’de faaliyet gösterdiğini öğreniyoruz⁶⁹.

II. Artuklular Döneminde Tababet

1. Artuklular Döneminde Sağlık Kurumları

Büyük Selçuklu tıp geleneği ve çalışmaları Artuklular zamanında da devam etti. 1108-1122 yılında Mardin ve Silvan’da kurulan hastaneler ve aynı dönemlerde Harput’ta inşa edilen hastane Anadolu’daki en eski Türk sağlık kurumları olarak kabul

ödüllendirmiştir. Hatta bu sevindirici olay sonunda hükümdarın hizmetinde bulunan emîrlere de bu tabibe hediyeler sunmuşlardır. Anılan ameliyat esnasında Celâleddin Karatay’ın da orada bulunduğu bildirilmektedir. Bkz. A. Süheyl Ünver, *Selçuklu Tababaeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 91.

⁶⁷ Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 115-116.

⁶⁸ Aynı eser, s. 116.

⁶⁹ Aynı eser, s. 116.

edilmektedir⁷⁰. Bu hastaneler arasında Mardin Ekmeleddin Mâristanı dönemin en önemli sağlık kurumu olarak değerlendirilmektedir. XII. yüzyılda Artuklu Sultanı Eminateddin İlgazi'nin buyruğuyla yapımına başlanan ancak onun vefatı üzerine kardeşi Necmeddin İlgazi tarafından tamamlanan bu külliye içinde hastanenin yanında hamam, çeşme, medrese, namazgâh ve cami bulunmaktaydı. Mardin'in Mâristan Mahallesi semtinde geniş bir alanı kaplayan külliyenin, cami, medrese, hamam ve çeşmesi günümüzde ne yazık ki yıkılmış durumdadır. Ayrıca anılan hastaneden de herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Belgelerden, bu hastanenin görev yapan bir hekîmle sağlık hizmeti yönünden fonksiyonunu XIX. yüzyıla kadar sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁷¹.

2. Artuklular Döneminde Şöhret Kazanan Tabipler ve Eserleri

2.1. İbn İlalmiş: Tam adı Kemâlüddin Ebu Hafs Ömer b. el-Hızr b. İlalmiş b. İldüzmiş b. İsrail ed-Düneysirî et-Türkî el-Mutatabbib eş-Şâfi'î'dir. Mardin'in Düneysir (bugünkü Kızıltepe) beldesinde doğmuş ve 640/1242 yılı dolaylarında vefat etmiştir. On bir yaşında İbnu'z-Zâmir Ali b. Muhammed b. ed-Debbâs en-Nilî, Ebu Amr Osman b. Kutluğ en-Nasibî ve Ebu Amr Osman el-İs'irdî'den Kur'an-ı Kerîm ve kıraat okudu. O aynı zamanda Ebu Bekr b. Abdullah b. Revâha et-Türkî el-Hanefî'den ferâ'iz Kadı Ebu İmrân el-Mâkesinî'den fıkıh ve memleketindeki birçok hadisçiden hadis ilimlerini öğrendi. Bunlar arasında meşhur tarihçi İbnu'l-Esîr el-Cezerî de bulunmaktaydı. İbn İlalmiş'in tıbbı merakı erken yaşlarda başladı ve bu alanla ilgili ilk bilgilerini Ebu'l-Abbas el-Hizr'den öğrendiği sanılmaktadır. Erbil'de bulunduğu sıralarda Ebu'l-Hasan Ali Ahmed b. Hebel el-Bağdadî'den, Bağdat'a gittikten sonra da Tabip Ebu'l-Hayr el-Mesihî'den tıp dersleri aldı; burada bulunan bazı hadisçilerden de hadis dinledi⁷².

İbn İlalmiş'in tıp konusunu da ele alan şu eseri bulunmaktadır: *Hilyetü's-Seriyî'n min Havâssî'd-Düneysiriyî'n*. Müellif bu eserde,

⁷⁰ Arslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Bellekten*, Cilt: XXXIV, Sa. 133, Ocak 1970, Ankara, 2003, s. 131.

⁷¹ Bkz. Ali Bakkal, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 446-448. Ayrıca bkz. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 271; Galip Ege, 19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2009, s. 244.

⁷² Bkz. Cevat İzgi, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Ankara, 1999, s. 221.

Düneysirli olan veya Düneysir'e gelip kısa sürede olsa burada ikamet eden âlimlerin hal tercümelerini ve nakletmiş oldukları hadisleri ve şiirlerini anlatmaktadır. Anılan eserde geçen bilgilerin ilk defa İbn İlalmiş tarafından anlatılması sebebiyle önemli bir özelliğe sahiptir. Cengiz Tomar, eserin zamanımıza kadar gelen tek nüshasının giriş kısmının eksik olduğunu ve 743 (1342) tarihinde Ahmed b. Sa'dullah el-Harrânî tarafından Ömer b. Muhammed b. Hacı Sökmen el-Artukî'nin isteği üzerine istinsah edildiğini bildirmektedir⁷³.

Hilyetü's-Seriyî'n min Havâssi'd-Düneysiriyî'n adlı eserin ilk baskısı 1986 yılında Dımaşk'ta, ikinci baskısı 1992 yılında yine aynı şehirde gerçekleştirilmiş olup sekiz babdan oluşmaktadır. Eserin yedinci babı, 6 adet tabibin hal tercümesini kapsamaktadır⁷⁴.

2.2. Fahrüddin el-Ensârî el-Mardinî: Tam adı Ebu Abdullah Fahrüddin Muhammed İbn Abdüsselâm İbn Abdurrahman İbn Abüssettâr el-Ensârî'dir. Köken olarak Kudüslü Ensârîlerden olan bu hekîm, 512/1118 yılında Mardin'de doğdu. Dedesi Abdurrahman Artukoğullarının kurucusu olan Artuk'un oğlu Necmüddin İlgazi tarafından Mardin'e getirilmiştir. Babası Abdüsselam ise Mardin ve çevresinde kadılık yapmıştır⁷⁵. Gençliğini Mardin'de geçiren Fahrüddin, daha sonra yüksek tahsilini tamamlamak için Bağdat'a gitmiş ve orada Adududdevle hastanesi başhekîmi ünlü tabip İbnü't-Tilmîz Hibetüllah b. Se'îd (öl. 560/1165)'den tıp dersleri almıştır. Bu esnada anılan tabiple birlikte İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-Tıbb* adlı eserini inceledi ve bu alanda oldukça bilgi sahibi oldu. Bu hekîm, Dımaşk'ta bulunduğu sıralarda çok cazip teklifler aldığı halde memleketi olan Mardin'e dönmeye karar verdi. Ancak dönüş esnasında Halep şehrine uğradı ve burada Eyyûbî hükümdarı ez-Zâhirü'l-Gâzi b. Salahaddin tarafından saray tabibi olarak tayin edildi. Bir müddet burada tıp okutan ve öğrenci yetiştiren Fahrüddin,

⁷³ Cengiz Tomar, İbn İlalmiş'in "Hilyetü's-Seriyî'n min Havâssi'd-Düneysiriyî'n" Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı, *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. II, s. 1-2.

⁷⁴ Bkz. Cevat İzgi, s. 221-224.

⁷⁵ Ahmet Ağırakça, "Artukoğlu Dönemi Tabiplerinden Fahrüddin el-Ensârî el-Mardinî (512-594/1118-1198)", *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 419.

nihayet Mardin'e döndü ve uzunca yaşadıktan sonra 595 yılında vefat ederek aynı şehirde defnedildi⁷⁶.

Felsefe biliminde de ileri derecede bilgili olduğu söylenen Fahrüddin el-Ensârî'nin, tıp, mantık ve felsefe alanlarında yetiştirdiği öğrencilerini şöyle sıralamak mümkündür: 1. Fahduddin es-Sa'âtî (H. 604/M. 1208); O dönemin bu ünlü tabibi, İbn Sînâ'nın yarım kalmış olan *Kitâbü'l-Kolunc* adlı eserini tamamlamıştır. 2. Sedidüddîn b. Rakika (H. 635/M. 1238); eş-Şeybânî olarak da tanınan ve adı Mahmud b. Ömer olan bu zat, çağının en büyük tabibi ve göz uzmanıydı. 3. Mühezzebüddîn ed-Duhvâr (H. 565-628/M. 1170-1231); Tam adı Abdurrahman b. Ali olan ve Nurî Bimaristân'ında hekimlik yapan bu zat, *Tabiplerin şeyhi* olarak tanınmaktaydı. 4. Şihâbüddîn es-Süreverdi (H. 550-586/M. 1155-1190); Filozof ve mutasavvıf olan bu zat, Salahaddin el-Eyyûbî'nin buyruğu sonucunda oğlu el-Meliku'z-Zâhir tarafından aç bırakılmak suretiyle öldürülmüştür⁷⁷.

Fahrüddin el-Ensârî el-Mardinî, şu eseri kaleme almıştır: el-Kasîdetü'l-'Ayniyye fi Beyâni Ahvâli'n-Nefsi'n-Nâtika ve Ta'allukihâ İla'l-Bedeni ve Firâkihâ 'Anhu (bu eser, *el-Kasîdetü't-Tannâne ve el-Urcûze fi't-Tıbb* olarak da tanınmaktadır⁷⁸).

2.3. Emînüddîn el-Ebherî: Tam adı Ebu Sa'îd Emînüddin Abdurrahman b. Ebî Hafs Ömer b. Muhammed es-Sivâsî el-Hekîm ed-Dımaşkî el-Fakîh el-Mevâkîti. Bu hekim, 685/1286 yılında doğmuş ve 733/1333 yılında da vefat etmiştir. Köken olarak Ebherli olan Emînüddîn'in dedesi meşhur âlimlerden olan Esîrüddîn el-Ebherî⁷⁹'dir. İlk tahsilini Sivas'ta yaptı; daha sonra da bilgisini

⁷⁶ Ali Bakkal, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", c. I, s. 449-450. Ayrıca bkz. Kadircan Keskinbora, "Artuklularda Bilim ve Sağlık", *Artuklular*, (I. Uluslar arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 508-509.

⁷⁷ Musa K. Yılmaz, Dr. Fahrüddin el-Mardinî (hayatı ve İlmî Şahsiyeti), *Artuklular*, (I. Uluslar arası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 472-475. Ayrıca bkz. İbrahim-Cevriye Artuk, Fahrüddin el-Mardinî, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-21 Eylül 1990, Ankara, 1999, s. 187-189.

⁷⁸ Aynı eser, s. 478.

⁷⁹ Esîrüddîn el-Ebherî; tam adı Esîrüddin Mufazzal b. Ömer b. Mufazzal el-Ebherî olan bu hekim Güney Azerbaycan'ın Zencan vilayetinin Ebher kasabasında doğmuş, ancak doğum tarihi belli değildir. Onun ölüm tarihi ile ilgili bilgilerde de farklılıklar göze çarpmaktadır.

pekiştirmek maksadıyla Suriye'ye gitti. Aşağıda verilen üç eserlerinden, onun dedesi Esîruddin gibi daha ziyade fen bilimlerinden aritmetik, astronomi ve mantık bilimlerinde maharet sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

1. Fusûl Kâfiye fi Hisâbi't-Taht ve'l-Mil
2. Levâmi'u'l-Vesâ'il fi Matâli'ir-Resâ'il
3. Risâle fi'l-Mantık⁸⁰.

III. Atabekler Döneminde Tababet

Ortaçağ coğrafyacıları Musul'u anlatırken buranın havasının insan sağlığına gayet elverişli olduğunu belirtirler. Örneğin, İbn Havkal, şehir toprağının ve havasının sağlıklı, yaz mevsimini, yazlıklarında, kış mevsimini ise kışlaklarında geçirmenin mümkün olduğunu anlatır. Oysa İbn Cübeyr ve Yakut el-Hamevî, şehrin bu yönü ile ilgili tek cümle bile sarf etmezken, el-Kazvinî, bu konuya geniş yer vererek havasının baharda hoş, yazın ise cehenneme benzeyen bir şey olduğunu bildirmektedir. Aynı coğrafyacı binaların taş ve kireçten inşa edilmiş olduğundan yazın ısının etkisiyle tandır haline geldiğini, sonbaharın sıtma vakalarının oldukça arttığı bir mevsim olması hasebiyle insanların bir yılı sağlam, diğerini ise hastalıklı geçirdiklerini, bu yüzden de çok sayıda insanın öldüğünü, ayrıca kışının çok soğuk seyrettiğini dile getirmektedir. Aslında el-Kazvinî'nin bu bilgilerinin doğruluk derecesi yüksektir. Zira Dicle nehri üzerinde bulunan Amid (Diyarbakır) şehrinde olduğu gibi, Musul'da da aynı şey söz konusudur. Anılan nehirden dolayı nemle

Ancak Hamdullah el-Müstevfi (1281-1350), anılan hekimin Hülagü Han'ın (1256-1265) saltanatı zamanında vefat ettiğini kaydetmiştir. Gençlik yıllarında Fahrüddin er-Râzî'nin öğrencisi olarak öğrenimini tamamlayan Esîruddin, daha sonra Bağdat'a gitmiş ve buradaki Nizamiye medresesinde fıkıh dersleri almıştır. Buradan Musul'a, oradan da Erbil'e giden bu hekim, burada Dârü'l-Hadîs medresesinde müderrislik yapmıştır. 1234 yılında Irak'tan Suriye'ye geçmiş ve burada uzun zaman ikamet etmiştir. Ancak buradan da ayrılan Esîruddin, Anadolu'ya göç ederek Konya'ya yerleşmiş ve burada astronomi, geometri ve felsefe dallarında birçok öğrenci yetiştirmiş, en önemli eserlerini de burada kaleme almıştır. Esîruddin el-Ebherî'nin yazmış olduğu eserlerin büyük bir kısmı anılan bilim dalları ile ilgilidir. Bkz. Elnur Nesirov, Selçuklular Döneminde Anadolu'da Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri, Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci-Ali, Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii Bilimler, Konya 2013, s. 337-339.

⁸⁰ Cevat İzgi, s. 227-228.

çölün sıcak havası birleşince dayanılmaz bir durum meydana gelmekteydi. Buna temizlik kurallarına uyulmaması sebebiyle hijyen problemi de eklenince sivrisinekler ve diğer haşereler üremeye başlıyordu. Bu sebeplerden ötürü de burada sıtma vakalarının görülmesi ve artması durumunu doğurmaktaydı⁸¹.

Yukarıdaki olumsuz duruma rağmen Musul halkının beden temizliğine önem verdikleri anlaşılmaktadır. Anlatılanlara göre Atabekler zamanında, şehirde 200 erkek, 200 kadın ve 10 genç kız hamamı bulunmaktaydı⁸². Atabekler döneminde Musul'da hastanelerin de köprülerin yapımı gibi, vezirler ya da naipeler tarafından yapılmaktaydı. Örneğin Musul Atabeklerinin vezirlik makamında bulunan Cemaleddin el-İsfahanî buradaki ilk hastaneyi yaptırmıştır⁸³.

1. Atabekler Döneminde Sağlık Kurumları

Bu arada Atabekler döneminde Şam (Dımaşk), Musul ve Erbil'de hastalara şifa sağlayan sağlık kurumları hakkında da bir nebze de olsa bilgi vermek istiyoruz. Bunlardan birincisi İslam dünyasının en önemli sağlık kurumlarından biri vasfına sahiptir. Bu Bimaristân, H. 549/M. 1154 yılında el-Meliku'l-'Adil Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından kuruldu ve birinci derecede yoksulların ve kimsesizlerin tedavi edilmesi için vakfedildi. Bu Mâristân'ın diğer hastanelerden farklı en önemli özelliği ise bir hastane olması yanında öğrencilere tıp ve eczacılık bilimlerinin okutulacağı bir medrese ve hatta bugünkü anlamıyla bir tıp fakültesi görevini ifa etmesiydi. Burada ayrıca akıl hastalıklarına dair bir birim de bulunuyordu. Bu sağlık kurumunda

⁸¹ Bkz. Abdulhalik Bakır, Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fizikî Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1, Temmuz 2010, s. 71. Amid (Diyarbakır)'in çevre ve hijyen problemleri hakkında bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 846-847.

⁸² Said ed-Devecî, *Tarihu'l-Mevsil*, c. I, s. 439.

⁸³ Bkz. İbnu'l-Ezrak, *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Amid*, Artuklular Kısmı, s. 133. Ayrıca bkz. Ali Havan, *XIII. Yüzyılda Musul Şehri*, s. 147-148; Abdulhalik Bakır, Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fizikî Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme, s. 68.

tabiplerin toplantılar düzenleyeceği salonları, ders yapılan sınıfları ve tıp ve eczacılık kitaplarının saklandığı iki adet kütüphanesi vardı⁸⁴.

Şam'daki Nûrî hastanesindeki teorik ve pratik tıp çalışmaları bugünkü tıp fakülte ve hastanelerindeki çalışmalardan çok farklı değildi. Burada başhekim sıfatıyla çalışan Ebu'l-Hakem⁸⁵, her sabah hasta vizitesine çıkar, onların durumlarını öğrenir ve değerlendirirdi. Yardımcıları ve görevlilerde onunla beraber olur ve hastaların ilaçları ve yiyecekleri ile ilgili verdiği her yazılı emir anında ve gecikmeksizin uygulanırdı. Hastalar, bir dış salonda muayene edilir ve hastaneye yatmaya gerek olmayanlara reçeteleri verilerek ilaçları hastane eczanesinde hazırlanırdı. Hastanede tedavi görecekle kayıt ve kabul edilirdi. Kabul edilenler önce hamamda yıkanır ve temiz giyecekler verilir, kendi elbiseleri ise, depoya kaldırılırdı. Hastalar tamamen iyileşene dek hastanede kalırdı. Taburcu edilenlere elbiselerini koyacakları bir bavul ve çalışmaya başlayana kadar ihtiyaçlarını karşılayacakları bir miktar para verilirdi⁸⁶.

Nurî hastanesinde mükemmel bir idarî mekanizma iş başında idi. Bunlar bir hastane müdürü, çeşitli alanlarda uzmanlaşmış tabipler, kâtipler, danışmanlar, hademeler, nöbetçiler, emînler ve zanaatkârlardan oluşmaktaydı. Ayrıca hastalara ilaç hazırlayan bir eczacı ve yardımcıları bulunmaktaydı. *Nâziru'l-Bimâristan* olarak adlandırılan hastane müdürü, hastanenin bütün işlerine ve vakıflarına baktığı gibi, burada çalışan tabiplerin ve diğer görevlilerin maaşlarını ödeme ve hastanenin ihtiyacı olan ilaçları ve eşyaları satın alma işini yerine getiriyordu. Bu görevlinin protokol sırası zamanla önem kazanarak Dımaşk valisiden sonra ikinci sırada yer alamaya başlamıştır. Anılan hastanede görev yapan müdürlerin büyük bir kısmı din âlimlerinden seçilmekteydi. Bu görevi üstlenen en meşhur simalardan biri de daha önce de adı geçen Dımaşk'ın meşhur tabibi ve aynı zamanda el-Meliku'l-Adil'in daha sonraları da el-Meliku'l-

⁸⁴ Fatıma İbrahim Muhammed Sâlimân-Sâmi Salih Abdulmâlik, el-Müessesâtü't-Tıbbiyye et-Ta'limiyye es-Selcukiyye "Bimâristanâ Nuruddin ve Cevher Nüseybe Enmûzecen", Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci-Ali, Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii Bilimler, Konya 2013, s. 277.

⁸⁵ Daha önce bu meşhur hekim hakkında bilgi verildi.

⁸⁶ M. M. Şerif, *İslam Düşüncesi Tarihi*, c. IV, İstanbul, 1991, c. IV, s. 130-131. Bu hastahane ile ilgili geniş bilgi için bkz. Arslan Terzioğlu, *Selçuklu Türklerinin Ünlü Tıbbiyesi Şam'daki Nureddin Hastanesi*, Bifaskop, 7: 20-27, 1982.

Mu'azzam İsâ'nın özel tabipliğini yapan Mühezzebuddin ed-Duhvâr Abdurrahim Ali b. Hâmid (h. 565-628/m. 1169-1230) olmuştur. Bu tabip, birçok tıp eserinin müellifi olduğu halde tabiplerin başkanı olarak da tayin edilmiştir. Nurî hastanesinde tıbbî operasyonlardan önce hastanın vücudunu uyuşturmak maksadıyla afyoun bitkisi kullanıldığı da bildirilmektedir⁸⁷.

Atabekler döneminde birincisi şehrin merkezinde, ikincisi rabaz denilen yerin alt kısmında, üçüncüsü ise akıl hastanesi olup, Musul'da inşa edilen üç mâristan bulunuyordu. Bu sonuncu hastane, Mücâhidüddin Kaymaz tarafından inşa edilmişti. Bu sağlık kurumu, aynı idareci tarafından yaptırılan ve günümüze kadar gelen el-Câmi'u'l-Ahmer (Kızıl camii) olarak adlandırılan camiinin karşısında ve Dicle nehrinin kıyısında yer alıyordu. Bol ağaçlı bir bölgede inşa edilen ve çok güzel ve görkemli bir binadan oluşan bu mâristanda hastaların tedavi edilmesi ve rahat bir süre geçirmesi için her türlü hizmet ve yardım sunulmaktaydı. Bu hastanelerde hastaların tedavisi ücret ödemedi yapılıyordu, yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçlar devlet tarafından karşılanıyordu. Bu hastanelerde doktorlar, hacematçılar, göz doktorları, kırık-çıkıkçılar, aşçılar ve hademeler çalışmaktaydı⁸⁸.

Atabekler döneminde Erbil şehrinde de tababetin dolayısıyla da sağlık kurumlarının gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buranın meşhur hükümdarı Muzafferüddin Gökbörü'nün tabiplere büyük destekler sağladığı bildirilmektedir. İbn Şeddâd, Türkmen Erbil hükümdarı Gökbörü'nün sık sık şehirdeki mâristânı ziyaret ettiğini ve burada tedavi olmak maksadıyla kalan hastaların durumlarını sorduğunu ve her hastanın istek ve arzusunun nelerden ibaret olduğunu öğrenmeye çalıştığını bildirmektedir⁸⁹. Gökbörü özellikle bu şehirde bir hastane yaptırmış ve buraya tabipler tayin etmiştir. Anlatılanlara göre el-Müstevfi, bizzat bu hastane ile ilgileniyordu ve Dımaşk'ta bulunan Ali b. Osman es-Süleymânî el-Erbilî'den anılan hastanede

⁸⁷ Fatıma İbrahim Muhammed Sâlimân-Sâmi Salih Abdulmâlik, s. 292-293.

⁸⁸ Said ed-Devecî, *Tarihu'l-Mevsil*, c. I, s. 439.

⁸⁹ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Semsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zemân*, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut, (Trz.), c. II, s. 116. Atabekler dönemi Erbil'inin mâristanı da dahil önemli kurumları hakkında bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, Türkmen Şehri Erbil'in Atabekler Dönemindeki Fizikî Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslar arası Sempozyum, *Merv'den Söğüt'e Türk Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, Bilecik, 11-12 Eylül 2014, (ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Doç. Dr. Bülent Yılmaz, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Ankara, 2015, s. 1-39.

idarecilik yapmasını istemiştir. Bir rivayete göre Erbil Atabeği Muzafferüddin Gökbörü, kolunç hastalığına yakalanan Abdullatif es-Sühreverdî'yi tedavi etmeleri için anılan hastanedeki tabiplere emir vermiştir. İbnu's-Şa'âr'a dayanan bir habere göre, H. 622/M. 1225 yılında vefat eden İbrahim b. İsmail el-Harrânî adında bir tabip, anılan hastanede kehhâl (göz doktoru) olarak görev yapmaktaydı. Ayrıca Yusuf b. Câmî' el-Erbilî (öl. H. 615/M. 1218) adında bir kişi de buradaki eczanede memur olarak çalışmaktaydı⁹⁰.

2. Atabekler Döneminde Şöhret Kazanan Tabipler ve Eserleri

Dımaşk'taki Nurî hastanesinde hoca veya operatör doktor olarak çalışan meşhur tabipleri şöyle sıralamak mümkündür:

2.1. Mühezzebuddîn b. en-Nakkâş: Bu zat, Bağdat'a doğmuş ve burada tabip olarak çalışmıştır. Sonra el-Meliku'l-Adil Nureddin b. Mahmud Zengi'nin hizmetinde bulunmuş ve Nurî hastanesinin en büyük tabiplerinden biri durumuna yükselmiş ve h. 576/m. 1187 yılında Dımaşk şehrinde vefat etmiştir.

2.2. Muvaffakuddîn b. el-Matrân: Bu zat, Dımaşk'ta doğmuş ve h. 587/m. 1191 yılında vefat etmiştir. Nurî hastanesinin en meşhur tabiplerinden olan Muvaffakuddîn'in on bin tıp kitabını içeren bir kütüphanesi ve *Büstânu'l-Etibbâ'* ve *Rûhu'l-Evliyâ'* adında bir eseri bulunmaktadır.

2.3. eş-Şerifu'l-Âlî olarak tanınan Muhammed b. Muhammed el-Hasan Ebu Abdullah: Dımaşk, Bağdat ve Kahire Hastanelerinde kullanılan ilaçların hazırlanması işinde şöhret sahibi olan bu zat, Nurî hastanesinde çalışmış ve h. VI/m. XII. Yüzyılın sonlarında vefat etmiştir. Basit ilaçlarla ilgili bir eseri ile *Kitâbu Te'âlik 'alâ Kitâbi'l-İlel ve'l-A'râz li Câlinos* adlı eseri bulunmaktadır.

2.4. Ebu'l-Fazl Abdulkerîm el-Mühendis: Geometri, astroloji ve tıp bilgini olan bu zat, Dımaşk'ta doğmuş, büyümüş ve h. 559/m. 1163 yılında vefat etmiştir. Hecâ harfleri ile kaleme aldığı *Kitâb fi'l-Edviyeti'l-Müfredede* adında bir eseri bulunmaktadır.

2.5. Kemaluddin el-Hımsî: Tıp ve edebiyat alanında şöhret kazanmış olan bu zat, ticaret yapmayı ve gezip dolaşmayı seviyordu. Zaman zaman Nurî hastanesine uğrar burada Allah rızasını

⁹⁰ Bkz. Sâmi b. Hammâs es-Sakkâr, *İmâretü Erbil fi'l-Asri'l-Abbâsî ve Müerrihuâ İbnu'l-Müstevfi*, er-Riyâz, 1992, s. 86.

kazanmak için hastalara bakardı. H. 613/m. 1216 yılında vefat eden bu tabibin tıpla ilgili şu risâleleri bulunmaktadır:

1. Makâletün fi'l-Hayât
2. Kitâb İhtisâr el-Hâvî li'r-Râzî
3. Makâletün fi'l-İstiskâ'
4. Kitâb Te'âlik fi'l-Bevl

2.6. Reşiduddin Ali b. Halife: Halep'te doğan, göz doktorluğunu el-Kemâl Nefisuddin b. ez-Zübeyr'den öğrenen, daha sonra da Nurî Bimâristân'ında tıp etiğimi için toplantı düzenleyen bu zat, h. 616/m. 1219 yılında vefat etmiştir. Bu tabibin, Nurî hastanesinde çalışırken Radiyyuddin er-Rahabî'nin medresesine de devam ettiği bildirilmektedir. Eserleri şunlardır:

1. Kitâb Te'âlik ve Mecreyâtî't-Tıb
2. Makâletün fi Nisbeti'n-Nabz

Murî hastanesinde şu tabipler de çalışmışlardır:

2.7. Sa'duddin b. Abdulaziz b. Abdulcebbâr es-Selmî (öl. H. 644/1246).

2. 8. Şerefüddin b. er-Rahabî (öl. H. 667/m. 1268).

3. 9. Bedrüddin b. Kâzi Ba'lebek: Bu tabip, Nurî hastanesinde baştabib olarak çalışmış ve anılan hastaneyi genişletip onarmıştır. Şu eserlerin yazarıdır:

1. Kitâb Müferrihu'n-Nefs fi'l-Edviye
2. Makâletün fi Mizâci'r-Rakka

2.10. Muhammed b. Abdullah b. Muzaffer el-Bâhilî el-Endelüsî ed-Dımaşkî Ebu'l-Mecd el-Hakem: Daha önce de adı geçen ve h. 549/m. 1154 yılında vefat eden bu tabip, hem Nureddin Mahmud'un özel tabibi hem de Dımaşk'ta tabiplerin başkanı idi.

2.11. Burhaneddin Ebu'l-Fazl Süleyman el-Mısırî en-Nasrânî: Bu zat, Nurî hastanesinde göz tabibi olarak şöhret kazanmıştı.

2.12. Ahmed b. Muhammed b. Tarîf eş-Şâdî Şihabuddin: Bu zat, Nurî hastanesinde kehhâl olarak görev yapmıştır.

2.13. Radiyyuddin Ebu'l-Haccâc er-Rahabî: Şam'da tabiplerin ve göz doktorlarının hocası olarak tanınan bu zat, Dımaşk'taki Nurî hastanesine sık sık uğrayan tabiplerden idi⁹¹.

Musul'da hizmet sunan o dönemin tabiplerini de şöyle sırlamak mümkündür:

1. Mühezzebüddin Ali b. Ahmed b. Mukbil el-Mevsilî: Bu zat Musul'da, hadîs, edebiyat ve tıp hocalığı yapıyordu. Ancak tıpla şöhret kazanmıştı; onun dört ciltlik *el-Muhtâr* adında bir eseri vardır. Ayrıca o Musul sahibinin veziri el-Cevâdu'l-İsfahanî için *et-Tıbbu'l-Cemâlî* adında bir eser de kaleme almıştır. Bu tabip, oğlu Şemsüddin Ahmed'i de kendisi gibi tabip olarak yetiştirmiştir.

2. Ebu Abdullah Abdullatif b. Yusuf b. Muhammed (557-629): Daha önce de hakkında bilgi verilen bu zat, İbnu'l-Lebbâd el-Mevsilî olarak meşhurdur. Ancak o, daha ziyade Abdullatif el-Bağdadî şeklinde tanınır. Tıp mesleğini Musul'da icra eden bu âlim birçok bilim dalında eser yazmış ve öğrenci yetiştirmiştir.

3. Kemalüddin Muhammed b. el-Hasen el-Mevsilî: Bu zat, Ömer b. Yusuf b. Ali b. Resûl için *Kenzü't-Tabîb* adlı eseri kaleme almıştır.

4. Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Feth b. Yahya Kemâlüddin el-Kübârî el-Mevsilî: Bu zat, yaklaşık yüz yıl yaşadı; aşırı bilgi birikiminden dolayı her konuda kendisine başvurulmaktaydı⁹².

IV. Eyyübîler Döneminde Mısır ve Bilâdü'ş-Şâm'da Tababet

Eyyübî devletini siyâsî yönden Fatımî devletinin bir devamı olarak görmek gerekir. Ancak etnik ve mezhep yönünden farklılıkları vardı; zira Fatımîler Arap kökenli ve şi'anın İsmailiye koluna bağlı bir devlet olması yanında Eyyübîler Türk ve Ehl-i Sünnet'in Şafiî mezhebine mensup idiler⁹³. Eyyübîler devlet olarak siyaset sahnesine çıktıklarında İslam dünyası bir taraftan Moğol, diğer taraftan da Haçlı saldırılarının şokunu yaşıyordu. Ancak bu coğrafya, anılan iki krizin yanında zaman zaman Orta Doğu'da ortaya çıkıp bir süre sonra da

⁹¹ Aynı eser, s. 293-295.

⁹² Aynı eser, s. 396. Abdullatif el-Bağdadî hakkında geniş bilgi için bkz. Esin Kâhya, Artuklu Döneminde bir Bilim Adamı Abdullatif Bağdadî, *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 457-466.

⁹³ Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ, 2008, s. 143-147.

kaybolan Ortaçağın korkulu hastalıklarından olan veba salgınları ile de baş etmeye çalışıyordu. Orta Doğu'da ve Dünya'da Eskiçağlardan beri zaman zaman ortaya çıkan ve her dönemde devletleri, toplumları ve insan sağlığıyla uğraşan tabiileri bir hayli meşgul eden veba salgınları⁹⁴, Eyyübîler döneminde özellikle Mısır ve Suriye'de insanların topluca ölmelerine yol açmıştır. İlyas Gökhan'ın konuyla ilgili vermiş olduğu bilgilere göre, sadece 1198-1202 yılları arasında Mısır'da açlık ve veba salgınından ölenlerin sayısı 220.000 kişidir. Bu rakam, sadece Sultan Adil'in, yoksul tabakadan olmaları sebebiyle devlet bütçesiyle defnediği ölenlere ait olduğu, ölü sahipleri tarafından defnedilen miktarla uzak yerlerdeki ölü sayısının ise buna dâhil edilmediği söylenmektedir⁹⁵. Bu ve diğer sebeplerden dolayı Eyyübîler döneminde sağlık sektöründe bir hareketlenme, tabiiler de dâhil sağlık personeli sayısında bir artış ve birer sağlık kurumu olarak hastanelerin kalite ve işlerliğinde bir gelişme görüldüğü göze çarpar. Bu gelişmeyi, her şeyden önce bu dönemde hükümdarlara ve halk tabakasından insanlara hizmet veren tabiilerin sayısındaki artışta görmek mümkündür.

Eyyübîler döneminde -İslam dünyasında düşünce, bilim ve teknoloji yönünden olgunluk döneminin sonu ve durgunluk döneminin başlangıcı olmasına rağmen- operatörlük branşı aynı dönemdeki Avrupa operatörlük branşından daha ileri bir seviyede bulunuyordu. Zira Ortaçağ Avrupa'sında operatörlük branşının tıp okullarına girişi çok ağır bir şekilde gerçekleşmiştir. Başlangıçta operatörlerin sosyal konumları pek düşüktü. Tıp okullarındaki öğretmenler de kendilerini hor görüyorlardı. 1163 yılı gibi yakın bir tarihte bile, cerrahlık biliminin tıp programları arasında okutulmasını yasaklayan kilise emirleri vardı⁹⁶. Biz Avrupalı cerrahların branşlarında fazla başarılı olmadıklarını, buna karşılık Eyyübîler dönemindeki cerrahların mesleklerinde çok başarılı olduklarını Haçlı seferleri esnasındaki faaliyetlerden öğreniyoruz. Salahaddin Eyyübî'nin danışmanlarından olan Üsâme b. Münkız *Kitâbu'l-İ'tibar* adlı eserinde, Haçlıların tedavi yöntemlerine bir başlık

⁹⁴ İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıkklar ve Vebalar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1998, s. 59.

⁹⁵ Bkz. Aynı eser, s. 368. Ayrıca bkz. el-Makrizî, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Ğamme Av Tarihu'l-Mecâ'ât fi Misr*, (Yrz.), (Trz.), s. 30.

⁹⁶ Bkz. W. Montgometry Watt, *İslam Avrupa'da*, (Çev. Hulusî Yavuz), İstanbul, 1989, s. 120-121; Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, (Trz.), c. III, s. 542-543.

ayırmıştır. Yazarımız Haçlı ordusundaki Avrupalı bir doktorun ilkel tedavi yöntemini ve bu duruma çok şaşırın Eyyübî döneminde tababetle uğraşan bir tabibin şaşkınlığını şöyle anlatmaktadır:

“Muneytira (bugünkü lünbnan’daki antik adonis) hâkimi amcama bir mektup yazarak halkı arasındaki bazı hasta kimseleri iyileştirecek bir tabip göndermesini istedi. Amcam ona Sâbit adlı bir Hıristiyan hekîm gönderdi. Sâbit on gün kaldıktan sonra döndü. Ona, ‘hastalarını ne çabuk iyileştirdin!’ dedi. Şöyle cevap verdi: Bana bacağımda büyümekte olan bir çıban bulunan bir savaşçı, bir de delimesşk, kuruluk hastalığına yakalanmış bir kadın getirdiler. Savaşçıya çıbanı açıp iyileştirecek bir merhem uyguladım, kadına da tabiatını nemlendirecek bir perhiz verdim. Derken Frenk hekîm geldi ve onlara, ‘bu adam tedavi konusunda hiçbir şey bilmiyor’ dedi. Sonra savaşçıya, ‘tek bacakla yaşamak mı istersin, yoksa iki bacakla ölmek mi?’ diye sordu. Adam, ‘tek bacakla yaşamak isterim’ diye cevap verdi. Hekîm, ‘öyleyse bana güçlü bir asker, bir de keskin balta getirin’ dedi. Bir savaşçı, elinde baltayla geldi. Ben de yanlarındaydım. Hekîm, hastanın bacağına bir kütüğün üzerine koydu ve askere, baltayla bacağına vurup bir defada kesmesini emretti. Gözlerimin önünde asker baltayla vurdu, ama bacak kopmadı. Adam bir daha vurdu. Bu vuruşla bacağın iliği çıktı ve savaşçı oracıkta öldü. Sonra kadını muayene etti. ‘Bu kadının başında şeytan var, ona sahip olmuş. Saçını kazıyın’ dedi. Saçını kazıdılar ve kadın yeniden onların hardal ve sarımsaktan ibaret olan perhizlerine devam etti. Bunun üzerine hekîm, ‘şeytan onun başının içine girmiş’ dedi. Bir sutura aldı ve kafa derisini haç şeklinde çizdi. Çiziğin ortasından itibaren kafatası kemiği açılıncaya kadar deriyi soydu ve orayı tuzla doldurdu. Kadın ruhunu hemen teslim etti. Bunun üzerine benim hizmetime artık ihtiyaçları olup olmadığını sordum. Menfi cevap alınca da döndüm. Daha önceden tababetlerinin nasıl olduğunu bilmiyordum, öğrenmiş oldum.”⁹⁷.

1. Eyyübîler Döneminde Sağlık Kurumları

Bu arada Eyyübîler dönemindeki pratik tıp alanını temsil eden sağlık kurumlarına da değinmek gerekir. Endülüslü âlim ve hekîm Ebu’s-Salt’ın Fatımîler dönemi Mısır tababetiyle ilgili anlatmış olduğu olumsuzlukların aksine, yine Endülüslü bir âlim olan İbn Cübeyr’in Eyyübîler döneminde hizmet veren bir akıl hastanesini övgüyle

⁹⁷ İbn Münkız, *Kitâbu'l-İ'tibar (İbretler Kitabı)*, (Çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul, 1992, s. 180-181.

anlatması şaşırtıcı olmasa gerektir. Hacca giderken Eyyubî Sultanı Salahaddin dönemi Kahire'sine uğrayan Endülüs'ün meşhur seyyahı İbn Cübeyr'in şu sözlerine kulak verelim:

“Kahire şehrindeki o gördüğümüz eserlerden bir tanesi de yine bu sultanın yaptırdığı övülecek yapıtlardan birisi olan akıl hastanesidir. Ashında o, genişlik ve güzellik açısından parlak saraylardan bir saraydır. Sultan o eseri sevap kazanmak ve bu üstün manevî mertebeyi hak etmek için azmedip ortaya koymuştur. Bilirkişilerden dürüst bir uzman hekîmi hastane idareciliğine atayıp asıl ana ilaçların hazinesi olan eczaneyi de onun eline teslim etmiştir. Ayrıca Sultan o idareciye, içilecek ilaçlardan tutun da sıvı şurup çeşitlerinin birbirleriyle uyuşmaması halindeki gerekli değişikliği yerine getirip düzenleme yetkisini de vermiştir. Bu sarayın akıl hastalarına ait odalarına, hastaların kendilerine çarşaf vs. gibi örtüsü tam olan yatılacak yataklar edinsinler diye karyolalar ve divanlar konulmuştur. Hastane müdürünün emrinde sabah akşam hastaların durumlarına göz atıp incelemekle yükümlü olan bir takım hizmetliler bulunmaktaydı. Buranın karşısında da kadın hastalara ayrılmış bir yer daha vardır. Onlar için de onlara bakıp durumları ile ilgilenen sorumlu hizmetliler vardı. Hatta adı geçen iki yerin bitişiğinde, akıl hastaları için hapishane konumunda, içerisinde odalar, odaların üzerinde de demir pencerelerin bulunduğu avlusu geniş diğer üçüncü bir yer daha bulunmaktaydı. Aynı zamanda akıl hastalarının her gün durumlarını araştırıp inceleyen kimselerle hastalıklarını tedavi edecek gerekli ilaç vs. gibi tedavi yöntemleriyle onlara hizmet veren görevliler bulunuyordu. Sultan hastaların durumunu sorup araştırmak suretiyle öğreniyor, bu vesileyle de onların durumlarına özen gösterilmesini istiyordu. Yine Mısır'da, tıpkı bu akıl hastanesine benzer ölçüde diğer bir hastane de bulunuyordu.”⁹⁸.

Salahaddin el-Eyyûbî, tıp bilimi ve çalışmalarına ve de tıp kurumlarının yapımına büyük önem vermektedir. Anlatılanlara göre bu hükümdar, 583 (1187) yılında Kudüs'te bir Bimâristan yaptırmıştır. A. Süheyl Ünver, anılan hükümdarın, hac farizasını eda ettikten sonra Kudüs'e dönerek Kamame kilisesinin sokağındaki hastanede inceleme yaptığını ancak aynı şehirde Bimâristan'ı Salâhî olarak adlandırılan bir yerin 862 (1457) yılında meydana gelen bir

⁹⁸ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937, s. 19-20.

derprem sonucunda yıkıldığını ve yerinin de zaptolunduğunu ifade etmektedir⁹⁹.

Salahaddin el-Eyyûbî tarafından Kahire’de el-Bimâristanu’l-Atîk (Eski Bimâristan) olarak adlandırılan (Bimâristu Nasırî veya Salahî de denilmekteydi) bir diğer hastanenin de yaptırıldığını ve buraya bir başhekîmle tabipler tayin edildiğini yine A. Süheyl Ünver’den öğreniyoruz. Aslında bu hastane, Fatımî halifesi el-Azîz Billâh’ın 391 (971) yılında yaptırmış olduğu Fatımîlerin sarayının yerinde inşa edilmiştir. Burada hastane ile birlikte düşkünler evi de yaptırılarak ayda 200 dirhem tahsis etmiş, ayrıca Feyyûm şehrindeki tarım ürünlerinden elde edilen gelirleri buraya vakfetmiştir. Anlatılanlara göre, Hastane kadrosunda tabipler, cerrahlar ve kehhal denilen göz tabipleri bulunmaktaydı. Anılan Eyyûbî hükümdarı 583 (1187) yılında Şam’a dönerken, Akka şehrine uğramış ve orada Bahaeddin Karakuş’a, kalenin ve şehrin onarılıp düzene konulmasını emir vermiş, buradaki papazların manastırını hastane haline getirmiş, vakıflarını belirlemiş ve bu vakıfların idaresini Cemaleddin İbn Şeyh Ebu Necib’e teslim ederek Şam’a dönmüştür¹⁰⁰.

2. Eyyubîler Döneminde Mısır ve Bilâdü’s-Şâm’da Meşhur Tabipler ve Eserleri

O dönemin en önemli hekîmlerinden biri elbette ki, *Uyunu’l-Enbâ fi Tabakâti’l-Etubbâ* olarak büyük şöhret kazanan eserin sahibi Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus İbn Ebî Usaybi’a es-Sa’dî el-Hazrecî’dir. Çok kabiliyetli bir genç olarak tanıtılan bu hekîm, H. 600/M. 1201 yılında Dımaşk’ta ilim ve edebiyatın yaygın olduğu bir evde doğdu. Babası Dımaşk’ın en maharetli göz tabiplerinden biriydi. Dil ilimlerini tamamladıktan sonra babasından tıp dersleri almaya başladı; ancak bununla yetinmeyerek bütün göz hastalıklarını kapsayacak bilgileri edinmeye koyuldu. Bu esnada Kahire şehri, dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen âlimlerin uğradığı bir mekândı, Eyyubî devleti ise en parlak dönemini yaşamaktaydı. İbn Ebî Usaybi’a bu hedefini gerçekleştirmek maksadıyla anılan şehre giderek en-Nâsır Salahaddin’in inşa ettiği el-Mâristân en-Nâsırî’deki tabiplere katıldı ve burada geceli gündüzlü çalışmaya başladı. Bu esnada göz hastalıklarını tedavi etmede büyük bir şöhret kazandı ve hükümdarın ilgisini çekti. Böylece Salahaddin’in özel tabibi olarak

⁹⁹ Bkz. A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, s. 31.

¹⁰⁰ Aynı eser, s. 32.

çalışmaya başladı. Onun şöhretini duyan İzeddin, onu Havrân dağlarının bir şehri olan Sarhad'a çağırdı. O da bu talebi kabul ederek oraya yerleşti ve H. 668/M. 1269 yılında vefat edene kadar da orada ikamet etti. İbn Ebî Usaybi'a, Eskiçağ ve de Ortaçağ tıp tarihinin meşhur eserlerinden olan *Uyunu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ* adlı kitabını ölümünden bir yıl önce tamamladı¹⁰¹.

İbn Ebî Usaybi'a'nın "*Uyunu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*" adlı eserine gelince, el-Kıftî'nin "*İhbâru'l-Hukemâ' bi Ahbâri'l-Ulemâ*" adını taşıyan esere benzemekle birlikte, bigi yönünden ondan daha geniş olmasıdır. Yazar bu eserinde Yunanlı, Romalı ve ve Hindistanlı büyük tabiplerin hayat hikâyelerini 400'ü aşan madde olarak yazmıştır. Sonra da Arap, Acem, Hint, Mağrib, Mısır ve Şam bölgesi tabiplerini ayrı ayrı ele almıştır. Ayrıca yazar, eserinde biyoğrafisini verdiği tabiplerin şiirlerini de Arapça olarak anlatmıştır. Eserin önemli bir özelliği de, edîp, şair ve tasavvuf erbabı olan kişilerin tıpla ilgili yönlerini de ele almasıdır. İbn Ebî Usaybi'a'nın bu eseri, Batılı bilim adamlarının da ilgisini çekmiştir. Böylece 1884 yılında Alman Doğubilimci Muller, eseri, iki ayrı elyazması eserden naklederek yayınlamıştır. Bu eser, daha sonra 1299 yılında Muller'in baskısına dayanarak Kahire'de neşredilmiştir¹⁰².

Eyyûbîler döneminde şöhret kazanan diğer tabipleri ve eserlerini ise şöyle sıralamak mümkündür:

1. Reşideddin İbn Ebî Usaybi'a, Ali b. Halife: Bu zat, Uyûnu'l-Enbâ' adlı eserin sahibi olan ve biraz önce hakkında bilgi verilen İbn Ebî Usaybi'a'nın amcasıdır. 579/1183 yılında Halep'te doğan ve 17 Şaban 617/17 Ekim 1220 yılında otuz yedi yaşında Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin tıpla ilgili eserleri şunlardır:

1. Tıbbu's-Sûk
2. Kitâbu'l-Ustukussât
3. Te'âlîk
4. Mücerrebat fi't-Tıbb

2. Reşîduddin es-Sûri: 639/1241 yılında vefat eden bu tabibin tıpla ilgili eserleri şunlardır:

¹⁰¹ Bkz. İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, s. 5; Mahmud el-Huveyrî, *Mîsr fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire, 1996, s. 226.

¹⁰² İbn Ebî Usaybi'a, *Uyunu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etîbbâ*, s. 5-6.

1. el-Edviyetü'l-Müfrede

2. el-Kâfi fi Tıbbi'l-'Ayn

3. İbnu'l-Baytar, Ziyâeddin Abdullah b. Ahmed: Endülüs'ün Malaga şehrinde 1180 yılı civarında doğan ve Şaban 646/Aralık 1248 yılında Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. Kitâbu'l-Câmi' fi'l-Edviyeti'l-Müfrede ve'l-Ağziye

2. Şerhu Edviyeti Kitabı Dioskorides

3. Zeylü Kitabı Dioskorides

4. Kitâbu'l-Ef'âl el-Garîbe ve'l-Havass el-'Acîbe

4. Afdaleddin el-Hûnecî, Muhammed b. Namver: 590/1194 yılında doğan ve 5 Ramazan 646/22 Aralık 1248 yılında Kahire'de vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. el-Kânûn fi't-Tıbb Adlı Eserin Şerhi (İbn Sînâ'nın bu eserini, nabız kısmına kadar şerhetmiştir).

5. Reşideddin Ebu Saîd b. Muvaffakuddin Ya'kub: Ramazan 646/Ocak 1249 yılında Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. 'Uyûnu't-Tıbb

6. Emînüddeve Ebü'l-Hasan b. Ğazâl b. Ebî Saîd es-Sâmîrî: Ba'lebek sahibi İmâdeddin İsmail'in verzirliğini yapan ve kütüphanesinde 20.000 kitap bulunduğu söylenen bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. en-Nehcü'l-Vâzıh fi't-Tıbb

7. Necmeddin İbn el-Minfâh, Ahmed b. Es'ad (İbn el-Âlime diye de tanır): İbn 'Âlime olarak da tanınan, 593/1197 yılında Dımaşk'ta doğan ve 652/1253 yılında Tell-bâşîr'de vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. et-Tedkîk fi'l-Cem' ve't-Tefrîk

2. Kitâbu't-Tecârib

3. Kitâbu'l-Medhal ile't-Tıbb.

4. Kitâbu'l-'İlel ve'l-A'râz.

5. Kitâbu'l-İşârât el-Mürşide fi'l-Edviyeti'l-Müfrede.

6. Tenbîhâtu'l-'Ukûl 'alâ Halli Müşkilât el-Usûl.

8. Şerefeddin er-Rahbî, Ali b. Yusuf b. Haydara: 583/1187 yılında dımaşk'ta doğan ve 11 Muharrem 667/20 Kasım 1268 yılında Dımaşk'ta ölen bu tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. Kitâbu Halki'l-İnsan ve Hey'eti A'zâihî ve Menfe'atihâ.
2. Havâşin 'alâ Kitâbi'l-Kânûn.
3. Havâşin 'alâ Şerhi İbn Ebî Sâdık 'alâ Mesâ'ili Huneyn.

9. Bedreddin b. Kâdî Ba'lebek, el-Muzaffer b. Abdurrahman: 22 Safer 670/29 Kasım 1271 Salı günü Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. Müferrihü'n-Nefs.
2. Kitâbu'l-Mülâh fi't-Tıbb
3. Şerhü Takdimet el-Ma'rife
4. Fevâid min Kütübi Galinos

10. Necmeddin el-Lebbûdî, Ebu Zekeriya Yahya: 607/1210 yılında Haleb'te doğan ve 670/1272 yılında vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. Tedkîku'l-Mesâ'ili't-Tıbbiyye fi Tahkîki'l-Mesâ'ili'l-Hilâfiyye 'alâ Tariki Mesâ'ili Hilafi'l-Fukahâ

11. Reşideddin Ebu Huleyka, Reşideddin Ebu Huleyka b. el-Fâris b. Dâvud b. Ebî'l-Münâ: 591/1195 yılında Câber'de doğan 670/1272 yılında vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. el-Muhtâr fi Elfi Akkâr

12. Muvaffakuddin es-Sâmirî Ebu Yusuf Ya'kub b. Ğanâim: Dımaşk'ta doğan ve Ramazan 681/Aralık 1282 yılında vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eserleri şöyledir:

1. Hallü Şükûki Necmedddin b. el-Minfâh 'ale'l-Külliyât
2. Kitâb Medhal ilâ 'İlmii'l-Mantık ve't-Tabi'î ve'l-İlâhî

13. İbn el-Kuff, Emînüddeve Ebu'l-Ferec b. Ya'kub b. İshak: 13 Zilka'de 630/21 Ağustos 1233 yılında Kerek'te doğan 685/1286 yılında Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. el-'Umde fi Sinâ'ati'l-Cirâha

2. eş-Şâfi fi't-Tıbb

14. İmâdeddin ed-Düneysirî, Muhammed b. Abbas: 605/1208 yılında Düneysir (Bugünkü Kızıltepe)'de doğan ve Safer 686/25 Mart 1287 yılında Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. el-Makâletü'l-Mürşide fi Derci'l-Edviyeti'l-Müfrede
2. Nazm fi't-Tıryâk el-Fârûk
3. Kitâb fi'l-Mîsirûdifus
4. Urcûze fi Takdimeti'l-Ma'rife
5. Urcûze fi't-Tıbb.

15. İbn en-Nefîs, Alâeddin Ali b. Ebî'l-Hazm el-Karşî: 610/1213 yılından önce Dımaşk (Balatunuz yakınındaki Karş köyünde doğduğu da söylenir)'ta doğan ve 687/1288 yılında Kahire'de vefat eden bu meşhur tabibin tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. el-Mücez fi't-Tıbb
2. Kitâbu'ş-Şâmil fi't-Tıbb
3. el-Mühezzeb fi'l-Kühl

16. İzzeddin es-Süveydî, İbrahim b. Muhammed b. Tarhan: 600/1204 yılında Dımaşk'ta doğan ve Şaban 690/Ağustos 1291 yılında Dımaşk'ta vefat eden bu tabibin Tıbla ilgili eserleri şunlardır:

1. Tezkiretü'l-Hâdiye ve'l-Zahîrat el-Kâfiye fi't-Tıbb
2. Şerhu Mücez el-Kânûn li İbni'n-Nefîs
3. Tuhfetü'l-Hakîm fi't-Tıbb

17. Ebu'l-Münâ b. Ebî Nasr b. el-Kohen el-Attar: Bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. Minhâcu'd-Dükkân

18. el-Makdisî, Fetheddin Ahmed b. Osman: Bu tabibin tıbla ilgili eseri şöyledir:

1. Netâcü'l-Fiker fi İlâci Emrâzi'l-Basar

19. Halife b. Ebî'l-Mahâsin el-Halebî: Bu tabibin tıpla ilgili eseri şudur:

1. el-Kâfi fi'l-Kuhl¹⁰³

Eyyubîler döneminde bu tabiplerin dışında şu tabipler de insanların hizmetinde bulunmuşlardır:

1. Fahreddin Ebu Abdullah Muhammed b. Abdusselâm b. Abdurrahman b. Adussettâr el-Ensârî: Halep tabiplerinden olan H. 512/M 1118 Mardin doğumlu bu zat, H. 594 yılında yine Mardin'de vefat etmiştir.

2. Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. İdân b. Abdulvâhid İbnu'l-Labudî: Bu dönemde Halep ve Dımaşk şehirlerinde tabiplik yapan bu zat H. 621 yılında yine görev yaptığı Dımaşk'ta vefat etmiştir.

3. Yusuf b. Yahya b. İshak es-Sebtî: Fars kökenli olan bu zat, Halep'te tabiplik yapmış ve H. 623 yılında bu şehirde vefat etmiştir.

4. Muvaffakuddin b. Abdusselâm: Hama doğumlu olan bu zat, Halep ve Hama şehirlerinde tabiplik yapmıştır.

5. Zeynuddin Süleyman b. el-Müeyyed el-Hâfızî: Halep ve Dımaşk'ta daha çok ordu kumandanları ile askerlerin tedavisiyle meşgul olmuştur.

6. Seyfuddin Ebu'l-Hasen el-Amidî: Hama ve Dımaşk'ta tabiplik yapan bu zat, H. 631 yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir.

7. Mühezzebuddin Ahmed b. el-Hâcib: Dımaşk ve Hama'da gezgin bir doktor olarak hizmet eden bu zat, sırasıyla Hama sahibi el-Meliku'l-Muzaffer Takıyyuddin Ömer, Salahaddin el-Eyyûbî, el-Meliku'l-Mansur b. el-Meliku'l-Muzaffer gibi Eyyubî hükümdarları için doktorluk yapmıştır.

8. Muvaffakuddin Muhammed b. Ebî'l-Hayr: el-Meliku'l-Eşref Muzafferuddin Musa es-Sânî'nin ölümüne kadar tabipliğini yapan bu zat, H. 637 yılında vefat etmiştir.

9. Sedituddin b. Rakîka Ebu's-Senâ' Mahmud b. Ömer eş-Şeybânî (H. 564-H. 635): Bu zat, Hama ve Dımaşk'taki Eyyûbî ve Artuklu hükümdarlarının tabipliğini yapmıştır.

¹⁰³ Bkz. Ramazan Şeşen, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memlûklar 81193-1260*, İstanbul, 2007, s. 383-403.

10. Sadaka es-Sâmirî: Bu zat, el-Meliku'l-Eşref'in iki yıl özel tabipliğini yapmıştır¹⁰⁴.

Eyyübîler döneminde doktorların özellikle Salahaddin el-Eyyûbî döneminde dengeli bir maaş aldıkları anlaşılıyor. Anlatılanlara göre, Salahaddin, tabibi Fahreddin b. ed-Dehhân el-Müneccim el-Başdadî'ye aylık 30 dinar maaş bağlamıştır. Bu hükümdar aynı zamanda tabibi Radyyyüddin er-Rahbî'ye ve diğer tabiplere de aynı miktarda maaş veriyordu. Eyyübî hükümdarları herhangi bir hastalıklarını tedavi ederken başarı kaydeden doktorları maaş dışında önemli miktarda hediyeler vererek taltif ediyorlardı. Örneğin, Sarhad sahibi İzzeddin Farhşâh, bir genç doktor tarafından tedavi edilerek şifaya kavuştuktan sonra, onu eğerli bir at, bir adet altın bilezik ve 1000 Mısır dinarı ile ödüllendirmiştir¹⁰⁵. Bu dönemde Cebrail adında bir göz tabibinin ise ayda 1000 dirhem maaş aldığını öğrenmekteyiz¹⁰⁶.

Bir başka haberde bu dönemde Sultanın özel tabibi olarak hizmetinde bulunan iki tabipten her birine ayda 50 dinar maaş verildiği bildirilirken, ikinci dereceden üç veya dört tabipten her birine ayda 10 dinar maaş bağlandığı anlatılmaktadır. Ancak bîmaristanda çalışan tabiplerin standart maaşı 15 dinardı. Onlardan iki işi birden yürütenler ise ayda 30 dinar maaş alıyorlardı. Anlatılanlara göre, Salahaddin Eyyûbî vefat ettikten sonra el-Meliku'l-Mu'azzam İsa b. el-Meliku'l-Âdil, bîmaristan'da çalışmak şartıyla her tabibe 15 dinar maaş bağlamıştır¹⁰⁷.

Eyyübîler döneminde daha önce de adı geçen İzzeddin b. es-Süveydî'nin icra etmiş olduğu dört görevinden ayrı ayrı maaş aldığı bildirilmektedir. Bu tabip, en-Nurî bîmaristanı, Dımaşk'taki Bâbu'l-Berîd bîmaristanı, Dımaşk kalesi ve ed-Dahvâriyye medresesinde görev yapmaktaydı ve her her görevi için ayrı maaş almaktaydı¹⁰⁸.

Sonuç ve Değerlendirmeler

İnsanlık tarihinin ilk anından itibaren hastalıklar ve tedavi yolları insanoglunu meşgul etmiş ve arayış içerisine yönlendirmiştir. İlkel

¹⁰⁴ Bkz. Mahmud Yâsîn Ahmed et-Tekritî, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimâli's-Şâm ve'l-Cezîre (H. 564-648/ M. 1168-1250)*, Beyrut, 1981, s. 417-420.

¹⁰⁵ Aynı eser, s. 420.

¹⁰⁶ Bkz. Ahmed İsa, *Tarihu'l-Bîmaristânât fi'l-İslam*, Kahire, 2011, s. 22.

¹⁰⁷ Aynı eser, s. 22.

¹⁰⁸ Aynı eser, s. 22-23.

toplumlarda hastalıkların sebebi kötü ruhlar olarak görülmüş, tedavi yolları da bu minvalde büyücüler veya din adamları tarafından gerçekleştirilebileceğine inanılmıştı. Medeniyetin tekâmülü ile tababet alanında hastalıkların sebebi ve tedavi yolları yeni yöntem ve arayışlarla sürekli gelişmiştir. Bu anlamda medeniyetler birbirinin mirasçısı olmuştur.

Türk tarihinde tıp alanındaki gelişmeler bilinen İlk Türk devleti Asya Hun Devleti ile başlamış, ısıtılmış toprağın karın bölgesindeki hastalıkları tedavi edeceği inancı ile uygulanan bir yöntem olmuştur. Bunun yanında dini ayinler, kam ve şamanlar marifetiyle devam ettirilmiştir. Türklerin İslamiyet'le tanışmaları ve ilk vatanları olan Orta Doğu'da ebediyen yerleşmeleri ile birlikte, bütün bilim dallarında olduğu gibi, tıp alanında da büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Özellikle tercüme yolu ile medeniyetler arası ilişkilerin güçlenmesi, ortak bilgi gelişimine önemli katkılar sağlamıştır.

Büyük Selçuklu Devleti ile kurumsallaşan Türk tababeti Darüşşifaları ortaya çıkarmıştır. Darüşşifaların inşasında külliye anlayışı kullanılmış olup, bu külliyelerin geniş vakıflarla desteklenmesi sürekliliklerini ve nitelikli hizmet sunmalarını sağlamıştır. Külliyelerin darüşşifalara sunmuş olduğu en önemli avantaj; eğitim ile uygulamanın bir arada yapılıyor olmasıdır. Darüşşifalar medreselerle birlikte hizmet vermiş olup toplumun sağlık hizmetlerini yerine getirirken, aynı zamanda yeni tabiplerinde yetiştirilmesini sağlamıştır.

XI. yüzyılda Türklerin Anadolu'ya gelişleri ile birlikte hem Anadolu tarihi, hem de Türk tarihi açısından önemli dönüm noktalarından birisi yaşanmıştır. Bu geliş Anadolu'da birçok medeniyetin kaynaşmasını ve dolayısıyla kültür ve bilim alanında hızlı bir yükselişin sağlanması sonucunu doğurmuştur. Anadolu'ya gelen farklı Türk toplulukları bu kalıcı yurdu çok hızlı bir şekilde imar etmek istercesine hâkim oldukları bölgelerde kalıcı eserler bırakmaya çalışmışlardır. Bu eserlerin en önemlilerinden biriside inşa edilen darüşşifalardır. Sadece Anadolu Selçukluları döneminde yirmiyi aşkın ismi bilinen hastanenin yapılması bu alana ne kadar önem verildiğinin bir kanıtı olasa gerektir. Anadolu'da kurulan darüşşifaların ihtisaslaşması ve bünyelerinde her türlü hastalıkla mücadele edecek bölümleri barındırmaları bu alandaki gelişmişliğin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirtilen dönemde batıda akıl hastaları, içlerine şeytan girmiş insanlar olarak işkence ve eziyet

edilirken, Anadolu”da bu durumun bir hastalık çeşidi olduğu ve bu tür ruh hastalarının tedavisinin müzik ve su sesiyle yapıldığını kaynaklardan kesin bir ifade ile öğrenmekteyiz. Amasya Darüşşifası, anılan tedavi yönteminin uygulandığı önemli hastanelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk-İslam dünyasının XII. Ve XIII. yüzyıllarında tababet kültürü ve çalışmalarında meydana gelen gelişmeler şu önemli faktörlere dayandırılabilir:

1. XI. yüzyılın son yıllarında Papalığın girişimiyle Avrupa’dan İslam dünyasına karşı başlatılan Haçlı seferleri, özellikle Büyük Selçuklu, Anadolu Selçukluları, Eyyübîler ve Artuklular üzerinde büyük bir etki ve yıkıma sebep olmuştur. Yüzyıllarca süren Haçlı hamlelerinin yarattığı ağır şartlar sonucunda bir zaruret olarak anılan Türk devletleri tıp alanına ve sağlık sektörüne daha farklı bir yaklaşım içinde olmuşlardır. Bu kritik dönemde tabiplerle diğer sağlık personelinin önemi eskisine nazaren daha da artmış, onlara ayrılan maddî destek ve teşvikler çoğalmıştır. Buna paralel olarak hastanelerin sayısında da artış meydana gelmiştir.

2. Türk-İslam dünyasında tababetin ilerleme kaydetmesine yol açan bir faktör de zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı baş gösteren ürün fiyatlarının yükselmesi, kıtlığın yayılması, akabinde de veba salgınlarının ortaya çıkmasıdır. Bilindiği gibi bir bölgede ekonomik dengenin bozulması, o bölgedeki sosyal hayatı birinci derecede etkilemektedir. Çalışmamızı ilgilendiren coğrafyalarda ekonomik krizler toplumun zengin tabakası ile yoksul tabakası arasında büyük uçurumlar meydana getiriyordu. Dolayısıyla da toplumun alt tabakasını teşkil eden yoksul insanların temel gıda maddelerini temin etmeleri bir hayli zorlaşıyordu. Bu da doğal olarak açlık ve salgın hastalıkların yayılmasına sebep oluyordu. Bu ve benzeri hastalıkların artması, yönetici tabakayı ve başta tabipler olmak üzere sağlık sektöründe çalışanları, hastalıkların üstesinden gelmek amacıyla daha da büyük çaba sarfetmelerine zorluyordu.

Türk-İslam dünyasının olgunluk çağında nehir, deniz ve kara ticareti de tarihinin en canlı dönemini yaşamaktaydı. Bu çağda denizcilik ve uluslararası taşımacılık alanında büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Denizlerde bir bölgeden diğerine veya bir ülkeden diğerine mal, malzeme ve ürün taşıyan binlerce gemi seyrüsefer halindeydi. Türk-İslam Dünyası, Karadeniz, Marmara denizi, Akdeniz,

Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi önemli denizlerle ve Hindistan Okyanusu gibi bir okyanusla çevrili olduğundan Avrupa, Kuey Afrika, Hindistan, Çin ve Güney Afrika ile rahatça ticaret yapılabiliyordu. Dolayısıyla da tıp sektöründe kullanılan, ancak bölgede imal edilemeyen malzeme ve tedavi araç-gereçleri dış ticaret yoluyla temin edilmekteydi.

KAYNAKÇA

- ACIDUMAN, Ahmet, "Darüşşifalar Bağlamında Kitabeler, Vakıf Kayıtları ve Tıp Tarihi Açısından Önemleri-Anadolu Selçuklu Darüşşifaları Özelinde.", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 2010, 63-1, s. 9-15.
- AĞIRAKÇA, Ahmet, "Artukoğlu Dönemi Tabiplerinden Fehrüddin el-Ensârî el-Mardinî (512-594/1118-1198)", *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 419-424.
- AKSARAYI, Kerimüddin Mahmud, *Selçuki Devletleri Tarihi*, (Çev. M. N. Gençosman-F. N. Uzluk), Recep Ulusoğlu Basımevi, Ankara, 1944.
- ALTINTAŞ, Ayten, Selçuklu ve Osmanlılar Döneminde Konya Dârüşşifası, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 1, s. 56-68.
- ARTUK, İbrahim-Cevriye, Fehrüddin el-Mardinî, II. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-21 Eylül 1990, Ankara, 1999, s. 187-189.
- BAKIR, Abdulhalik, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *T. C. Diyarbakır Valiliği I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.
- BAKIR, Abdulhalik, Türkmen Şehri Erbil'in Atabekler Dönemindeki Fizikî Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası Sempozyum, *Merv'den Söğüt'e Türk Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, Bilecik, 11-12 Eylül 2014, (ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Doç. Dr. Bülent Yılmaz, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Ankara, 2015, s. 1-39.
- BAKIR, Abdulhalik, Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fizikî Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1, Temmuz 2010, s. 55-76.
- BAKIR, Abdulhalik, Erken Ortaçağlarda Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları, *Bir İnsan-ı Selîm Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, (ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek), İstanbul, 2016, s. 305-352.
- BAKIR, Abdulhalik, ALTUNGÖK, Ahmet, İslam Dünyasının Yükselme Çağında Tababet (Cündîşâpur Tıp Okulu ve Erken Abbasî Dönemindeki Tıp Bilimi ve Çalışmalarına Etkileri), *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (Sema)*, Yıl: 2017, Cilt: 2, Sayı: 2, Konya, 2017, s. 53-96.
- BAKIR, Abdulhalik, Pınar Ülgen, Bizans'ta Tababet Kültürü Bilimi ve Çalışmaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Cappadocia Journal of History and Sosyal Sciences*, Vol. 9, October-2017, p. 15-39.

Abdulhalik BAKIR

- BAKIR, Abdulhalik, Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Bornova-İzmir, Cilt: XXXI/1, 2016, s. 35-76.
- BAKIR, Abdulhalik, Eskiçağda Tababet Kültürü ve Çalışmaları, *Cappadocia Journal of History and Sosyal Sciences*, Vol. 8, April-2017, p. 21-45.
- BAKIR, Abdulhalik, Ortaçağ Türk-İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü, Bilimi ve Çalışmaları I, *Cappadocia Journal of History and Sosyal Sciences*, Vol. 11, October-2018, p. 1-24.
- BAKIR, Betül-Başağaoğlu, İbrahim, Akıl Hastalıklarında Geleneksel Tedaviler ve Birkaç Selçuklu Darüşşifa Yapısı Tasarımı Üzerindeki Etkileri, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-ÖZTAN, Öncel-KÜÇÜKDAĞ, Yusuf-OKKA, Berrin-ERER, Sezer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 1, s. 530-554.
- BAKIR, Çağrı, *Selçuklular Döneminde Sağlık Kurumları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.
- BAKKAL, Ali, "İslam'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi ve Hastaneler", (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 446-448.
- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, İstanbul, 2010.
- BAYBURTLUOĞLU, Zafer,, "Kayseri Çifte Medrese", *Vakıf ve Kültür*, Ankara 1998, s. 40.
- BAYKARA, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara, 1985.
- BAYRAM, M., Selçuklu Veziri Kadı İzzeddin Tarafından Düzenlenen Bir Vakıf-nâme, *Ata Dergisi*, 1997, S. 7, s. 47-53.
- BEYYÛMÎ, Ali, *Kiyâmü'd-Devleti'l-Eyyûbiyye fi Mısır*, Mısır, 1952.
- BİLGET, B., *İzzeddin Keykavus Darüşşifası*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- CANTAY, G., Amasya Dârü's-şifâsı Maddesi, *T. D. İ. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. III, s. 5-9.
- ÇELİK, Aydın, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Elazığ, 2008.
- DERİN, Derin, *Tuhfe-i Mübarizî (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1987.
- ED-DİVECÎ, Said, *Tarihu'l-Mevsil*, c. I, Bağdat, 1982.
- EGE, Ali Galip, 19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2009, s. 427-454.
- ERER, Sezer-Atıcı, Elif, Selçuklu ve Osmanlılarda Müzikle Tedavi Yapılan Hastaneler, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir-Öztan Öncel-Yusuf Küçükdağ-Berrin Okka-Sezer Erer), 20-24 Mayıs 2008, Cilt: 2, s. 1637-1641.
- FERRUH, Ömer, *Tarihu'l-Fikri'l-Arabi İlä Eyyâmi İbn Haldûn*, Beyrut, 1983.
- GÖDE, Kemal, "Melike Gevher Nesibe Tıp Fakültesi ve Hastanesi", *Kayseri Üniversitesi Gevher Nesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri*, Kayseri Mart 1982, s. 65.
- GÖKHAN, İlyas, *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1998.
- HAVAN, Ali, *XIII. Yüzyılda Musul Şehri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2004.
- HUVEYRÎ, Mahmud, *Mısır fi'l-'Usûri'l-Vüstâ*, Kahire, 1996.

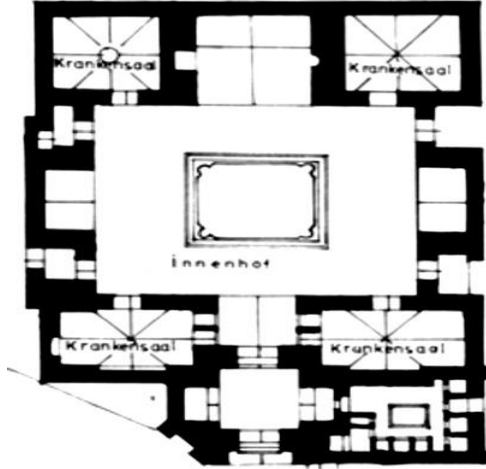
Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü Ve Çalışmaları

- Hüseynü'l-Emîn, *Salahaddin el-Eyyûbî Beyne'l-Abbâsiyyîn ve'l-Fatımiyyîn, ve's-Salîbiyyîn*, Beyrut, 1995.
- İBN CÜBEYR, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Endelusî, *Rihletü İbn Cübeyr*, Bağdat, 1937.
- İBN EBÎ USAYBİ'A, Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım b. Halife b. Yunus İbn Ebî Usaybi'a es-Sa'dî el-Hazrecî, *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Tabakâti'l-Etibbâ'*, Beyrut, (Trz.).
- İBN HALLİKÂN, İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Semsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Ebnâ'iz-Zemân*, (Thk. İhsan Abbas), Beyrut, (Trz.).
- İBN MÜNKİZ, Ebu'l-Hâris (Ebu'l-Muzaffer) Müeyyedüdevle Necmüddin Üsâme b. Mürşid b. Ali b. Mukalled b. Nasr b. Münkız eş-Şeyzer3i el-Kinânî el-Kelbî, *Kitâbu'l-l'tibar (İbretler Kitabı)*, (Çev. Yusuf Ziya Cömert), İstanbul, 1992.
- İBNU'L-'AMÎD, Mekân Cercîs, *Ahbâru'l-Eyyûbiyyîn*, Mısır, (Trz.).
- İBNU'L-EZRAK, Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî, *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Amid*, Artukluhar Kısım (Çev. Ahmet Savran), Erzurum, 1992.
- İSA, Ahmed, *Tarihu'l-Bîmaristânât fi'l-İslam*, Kahire, 2011.
- İZGİ, Cevat, "Anadolu Selçuklu Tabipleri", III. Türk Tıp Tarihi Kongresi, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, İstanbul, 20-23 Eylül 1993, Ankara, 1999, s. 211-233.
- KÂHYA, Esin, Anadolu Selçuklu Devletinde Bilimsel Faaliyetlerin Genel Bir Değerlendirilmesi, *III. Uluslararası Mevlana Kongresi*, Konya; 2008, s. 245.
- KÂHYA, Esin, Artuklu Döneminde bir Bilim Adamı Abdüllatif Bağdadî, *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 457-466.
- KAYA, Selim, *I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.
- KESKİNBORA, Hıdır Kadircan, "Artuklularda Bilim ve Sağlık", *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 489-514.
- KESKİNBORA, Hıdır Kadircan, Mardin'de Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Editör: İbrahim Özçoşar-Hüseyn H. Güneş, İstanbul, 2006, s. 213-220.
- EL-KİFTÎ, Cemaleddin Ebî'l-Hasan Ali, b. el-Kâzi el-Eşref Yusuf; *Kitab İhbâru'l-'Ulemâ' bi Ahbâri'l-Hukemâ'*, Mısır, 1326.
- KOMİSYON, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, (Trz.).
- KOMİSYON, Dünya Tıp Tarihinin Muhteşem Bir Abidesi Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi ve Tıp Medresesi 1206, (Haz. Abdullah Kılıç), (Yrz.), (Trz.).
- KUBAN, D., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul; 2002.
- MÂCİD, Abdulmun'im, *ed-Devletü'l-Eyyûbiyye fi Tarih Mısır el-İslâmiyye, et-Tarih es-Siyâsî (H. 567-648/M. 1171-1350)*, Kahire, 1997.
- EL-MAKRİZÎ, Takiyüddin Ebu Muhammed Ahmed b. Ali b. Abdulkâdir b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Temîm eş-Şâfi'î, *İğâsetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Çamme Av Tarihu'l-Mecâ'ât fi Mısır*, (Yrz.), (Trz.).
- EL-MANSÛRÎ, Beybers, *Muhtârü'l-Ahbâr-Tarihu'd-Devleti'l-Eyyûbiyye ve Devletü'l-Memâlik el-Bahriyye Hatta Seneti 702 Hicriyye*, (Thk. Abdulhamîd Salih Hamdân), Kahire, 1993.
- MERÇİL, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara, 2000.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, (Yay: Ali Öngül), İzmir, 2001.

Abdulhalik BAKIR

- NESİROV, Elnur, "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Yaşamış Azerbaycanlı Tabipler ve Eserleri, Selçuklularda Bilim ve Düşünce", II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci-Ali Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii Bilimler, Konya 2013, s. s. . 335-348.
- ÖNGE, Yılmaz, "Çankırı Darü'ş-şifâsı", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 5, Ankara 1962, s. 251-253.
- ES-SAKKÂR, Sâmi b. Hammâs, *İmâretü Erbil fi'l-Asri'l-Abbâsî ve Müerrihuhâ İbnu'l-Müstevfi*, er-Riyâz, 1992.
- SÂLİMÂN, Fatıma İbrahim Muhammed-Abdumâlik, Sâmi Salih, el-Müessesâtü't-Tıbbiyye et-Ta'limiyye es-Selcukiyye "Bimâristânâ Nuruddin ve Cevher Nüseybe Enmûzecen", Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu 19-21 Ekim 2011 Konya, *Bildiriler*, (ed. Mustafa Demirci-Ali, Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), c. 3, Tabii Bilimler, Konya 2013, s. 277-332.
- SARGUTAN, Erdal, Selçuklularda Tıp ve Tıp Kuruluşları, *Vakıflar Dergisi*, S. 11, Ankara, 1976, s. 313-322.
- SEVİM, Ali, Keyhüsrev I Maddesi, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. XV, s. 347-349.
- SEVİM, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- SÜMER, Faruk, Keykavus I Maddesi, Ankara, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, 2002, c. XV, s. 352-253.
- ŞERİF, M. M., *İslam Düşüncesi Tarihi*, c. IV, İstanbul, 1991.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Ortaçağ İslam Tıbbının Kaynakları ve XV. Yüzyılda Türkçeye Tercüme Edilen Tıp Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 5, İstanbul, 1993, s. 11-20.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler-Memluklar 81193-1260*, İstanbul, 2007.
- ET-TEKRİTÎ, Mahmud Yâsîn Ahmed, *el-Eyyûbiyyûn fi Şimâli's-Şâm ve'l-Cezîre (H. 564-648/ M. 1168-1250)*, Beyrut, 1981.
- TERZİOĞLU, Arslan Terzioğlu, "Ortaçağ İslâm-Türk Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri", *Belleten*, Cilt: XXXIV, Sa. 133, Ocak 1970, Ankara, 2003, s. 121-149.
- TERZİOĞLU, Arslan, *Selçuklu Türklerinin Ünlü Tıbbiyesi Şam'daki Nureddin Hastanesi*, Bifaskop, 7: 20-27, 1982.
- TOMAR, Cengiz, İbn İlamış'ın "Hilyetü's-Seriyyîn min Havâssî'd-Düneysirriyyîn" Adlı Eserine Göre Artuklular Döneminde Düneysir'de İlim Hayatı, *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. II, s. 1-8.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1993.
- TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara, 1988.
- TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul, 1993.
- ÜLKEN, Ali Saim, "Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *VD*, S. 5, Ankara 1962, s. 93.
- ÜNVER, A. Süheyl, *Selçuklu Tababeti XI-XIV üncü Asırlar*, Ankara, 1940.
- WATT, W. Montgomery, *İslam Avrupa'da*, (Çev. Hulusî Yavuz), İstanbul, 1989.
- YILMAZ, Musa K., Dr. Fahrüddin el-Mardinî (hayatı ve İlmi Şahsiyeti), *Artuklular*, (I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri), 25-26-27 Ekim 2007 Mardin), Ed. Dr. İbrahim Özçoşar, Mardin, 2008, c. I, s. 469-478.

RESİMLER

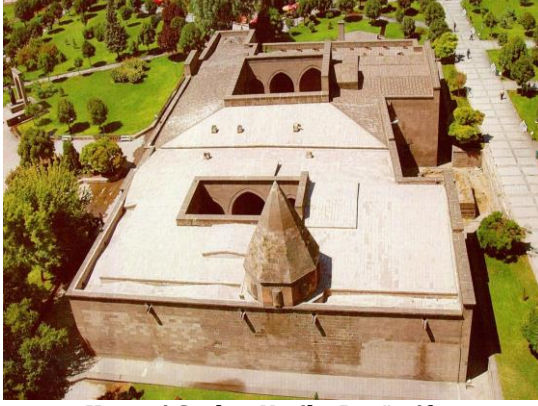
Şam'daki Nureddin Hastanesinin Projesi
(Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi, İstanbul, 2010, s. 211.*)

Şam Nureddin Bîmâristanı Girişi

(Sâlimân, Fatıma İbrahim Muhammed ve Sâmi Salih Abdumâlîk, el-Müessesâtü't-Tıbbiyye et-Ta'lîmiyye es-Selcukiyye "Bimâristanâ Nuruddin ve Cevher Nüseybe Enmûzecen", *Selçuklularda Bilim ve Düşünce, II. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Bildirileri* 19-21 Ekim 2011 Konya, (ed. Mustafa Demirci-Ali, Temizel-M. Ali Hacıgökmen-Sefer Solmaz), Cilt:3, Konya, 2013, s. 315.)

Abdulhalik BAKIR

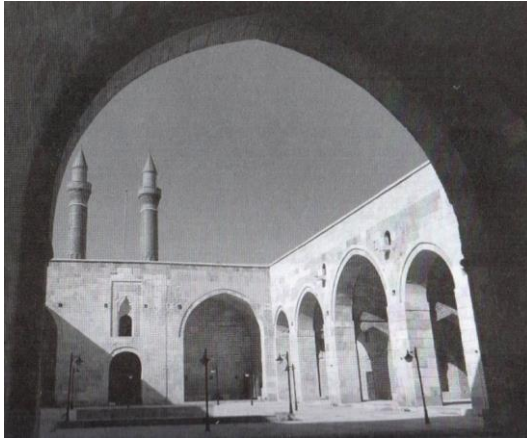
Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası

(Kılıç, Abdullah. *Kayseri Gevher Nesibe Şifahanesi ve Tıp Medresesi 1206*, Medicalpark, 2007, s. 27.)

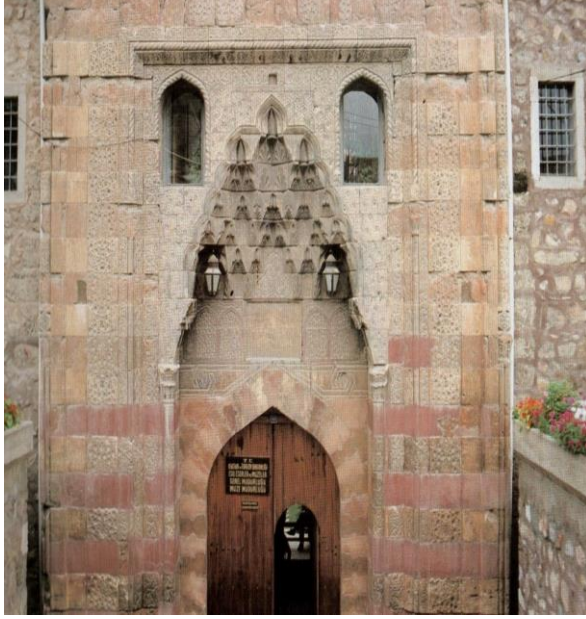
Divriği Turan Melik Darü's-Şifası

(Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı, Remzi Kitapevi, İstanbul*, 1999, s. 113)

Sivas Keykavus Darüşşifası Avlusu (Sâlimân ve Abdumâlîk, s. 327.)

Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü Ve Çalışmaları

Tokat Pervane Bey Darüşşifası

(Türk Dünyası Kültür Atlası: Selçuklu Dönemi, (Haz. Yavuz Tiryaki), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, Cilt:1, s. 82.)

Çankırı Atabey Ferruh Darüşşifası

(Komisyon, Türk Dünyası Kültür Atlası: Selçuklu Dönemi, (Haz. Yavuz Tiryaki), Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, Cilt: 1, s. 82.)

